

OSMANLI ARAŖTIRMALARI

XIII

NeŖir Heyeti - Editorial Board
Halil İNALCIK - Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY - İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XIII

İstanbul - 1993

BİR II. ABDÜLHAMİD DEVRİ AYDINI'NIN PROFİLİ: LASTİK SAİD BEY

Mehmet Ali Beyhan

Tarih araştırmalarında, incelenen dönemin kültür, politik ve sosyal hayatında belirli bir rol üstlenen şahısların tanınması ve karakteristik özelliklerinin bilinmesi büyük bir ehemmiyet arzeder. Tarihî olayların kahramanları, yaşadıkları dönemin řu ya da bu şekilde önde gelen insanlarıdır. Bu bakımdan, tarihî bir olayın anlaşılabilmesi, sosyal bir hareketin, bir çöküntünün veya bir yükselişin tahlil edilebilmesi, bir devrin her yönüyle aydınlatılabilmesi, bu gelişmelerde rol oynamış şahısların yakından tanınması ile mümkündür.

Meşrûtiyet Devri Osmanlı entellektüel dünyasının renkli ve çok cepheli simâlarından biri olan Lastik Said Bey, devrin kültür hayatında önemli bir yere sahip olduğu kadar, dönemin aydınları ve devlet adamlarının da bir prototipidir. Buna rağmen, İbnü'l-Emîn'in "Son Asır Türk Şairleri"ne tahsis ettiği kıymetli eserindeki inceleme dışında⁽¹⁾, Said Bey hakkında bilinenler, bir iki ansiklopedik malûmatının ötesine geçmemektedir. Bu bilgiler ise eksik ve yanıltıcıdır⁽²⁾.

Bu incelememizde Said Bey'in hayatı, bilinmeyen yönleri, tanınmayan eserleri, düşünceleri ve II. Abdülhamid ile ilişkileri üzerinde duracağız.

I- SAİD BEY'İN HAYATI:

Said Bey, 5 Safer 1264/12 Ocak 1848 tarihinde İstanbul'da doğdu⁽³⁾.

(1) İbnü'l-Emîn Mahmud Kemâl İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1940, cüz 9, s. 1614

(2) İbrahim Alâettin, *Meşhûr Adamlar*, İstanbul, 1933-1936, IV, 1403-1404; *Meydan Larousse*, İstanbul, 1972, X, 856: Her iki ansiklopedide Said Bey'in doğum tarihi verilmemiştir, hakkındaki bilgiler eksik ve muğlaktır. Meselâ Said Bey'in sürgün edilmesi "ileri fikirli oluşu"na bağlanmaktadır. Oysa durumun tamamen farklı olduğu görülecektir.

(3) BOA, Sicill-i ahvâl Defteri, 200,159; Hilmi Ziya Ülken, Said Bey'in doğum tarihini 1858 olarak vermektedir. Bkz. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul, 1979, s. 145.

Tanzimat dönemi diplomat ve devlet adamlarından Ahmed Kemâl Paşa'nın (1808-1886)⁽⁴⁾ oğludur. Asıl adı Mehmet Said olmakla beraber, babasına nisbetle "Kemâl Paşa-zâde Said" diye tanınmıştır. Daha çok "Kemâl Paşazâde" olarak anılmasına rağmen, muhtemelen tahkir edici bir gayretin eseri kendisine takılan "lâstik" lakabıyla, "Lâstik Said" diye de bilinmektedir. Ahmed Râsim'e göre, yaz kış ayağına lâstik giydiği için "Lâstik Said Bey" denilmiştir⁽⁵⁾.

Babası, devrinin birçok devlet adamına nazaran ileri görüşlü, kültürlü ve dil bilen bir zattı⁽⁶⁾. Oğlunun küçük yaşlarından itibaren tahsiline önem verdi. Babasının tahsiline gösterdiği bu alâka ile küçük Saîd, ilk eğitimini özel hocalardan aldı⁽⁷⁾. Arapça'yı Amasyalı Hoca Mecid Efendi'den öğrendi⁽⁸⁾. Kendi ifadesine göre, çalışkanlığı ve okumaya olan merakından çok hoşlanan babası, Farsça'yı bizzat kendisi öğretmiştir. Hatta bu okuma merakı o derece ileridir ki, babası, oğlu Saîd'e gezdiği yerlerde dahi boş durmaması, sürekli kitapla meşgul olması maksadı ile Arapça'dan *Binbir Gece* ve Farsça'dan *Kelile ve Dimne* masal kitaplarını vermiştir⁽⁹⁾.

Bu masal kitapları büyük formada basıldıkları için, hergün beşer onar sahife kopararak, cebine koyar, gezdiği yerlerde onları okuyarak hem eğlenir ve hem de vaktini boş geçirmemiş oluyordu. Öyle ki, bu okuma alışkanlığı, Saîd Bey'in hayatında "okumaksızın geçirilen vakit, boşa geçirilmiş vakittir" gibi bir düstur haline gelmiş, yaşlılık yıllarında bile bu okuma alışkanlığı devam etmiş, mesire ve eğlence yerlerinde dahi okumaktan kendini alamamıştır⁽¹⁰⁾.

1885-1888 yıllarında Hukuk Mektebi'nde Saîd Bey'in derslerine devam eden bir öğrencisinin ifadesine göre; elinde daima kitap bulunur, geniş paltosunun ceplerinde mutlaka yeni çıkan bir Fransızca eser taşır. Tramvayda otururken ya da her akşam uğradığı "Beyoğlu'ndaki Yani'nin birahânesinde, kitabını çıkarır, oturduğu sürece kaldığı yerden mütalâaya devam eder, "kolunun yenlerinde bulunan küçük cep"ten kurşun kalemını çıkararak okuduğu kısmı işaret ederdi⁽¹¹⁾.

Saîd Bey'in çocukluk yıllarının bir kısmı, babasının ortaelçi olarak Berlin Sefiri olması münasebetiyle Almanya'da babasının yanında geçti. Kemâl Paşa, 12 Eylül 1854 tarihinde Almanya'daki memuriyetine tayin edilmiş, oğlunu, Şark kültür ve terbiyesinde biraz daha mesafe alması için geçici olarak

(4) Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, 81.

(5) Ahmed Râsim, *Muharir Bu Ya*, İstanbul, 1926, s. 140.

(6) İbmi'l-Emin, *Aynı Yer*, cüz 5, s. 811.

(7) *Servet-i Fünûn*, 16 Teşrin-i evvel 1919, s.7.

(8) Meclis-i Maarif üyeliğinde de bulunan Mecid Efendi, devrin önde gelen âlimlerindedir. Bkz. M. Süreyya, *Aynı Yer*, IV, 1977.

(9) *Servet-i Fünûn*, aynı nüsha.

(10) *Servet-i Fünûn*, aynı nüsha.

(11) Abdurrahman Âdil, *Hâdisât-ı Hukûkiyye ve Tarihiyye*, İstanbul, 1922, s. 21.

İstanbul'da bırakmıştır. Ancak bir sene sonra, eşinin vefatı üzerine⁽¹²⁾, annesiz kalan Saîd'i yanına aldırarak zorunda kalmıştır. Kemâl Paşa'nın bu memuriyeti Ağustos 1857'de sona erdiğine göre⁽¹³⁾, Saîd Bey'in Almanya'daki kalış süresi iki yıl kadar olmalıdır. O halde 1855'de Almanya'ya gitmiş olması gerektiğine göre, çocukluğunun 7 ila 10 yaş arası orada geçmiştir. Bu hesaba göre, Saîd Bey'in Almanya'daki tahsil süresi iki yıldan fazla olmamalıdır.

Bu süreyi bir "hüs-n-i tesâdüf" olarak tavsif eden Saîd Bey, Almanya'da kendisi için iyi bir öğrenim görme fırsatı bulduğunu belirtir. Küçük yaşına rağmen Alman mekteplerinin tedarik sisteminden çok iyi istifade ettiğini ifade eden Saîd Bey, burada Almanca öğrenim görürken, bir yandan da İstanbul'da öğrenmiş olduğu bir miktar Fransızca'yı, Alman okullarının bu dile verdikleri ehemmiyete binaen iyi bir düzeye çıkarma imkânını elde eder⁽¹⁴⁾.

İstanbul'daki tahsil hayatının daha çok özel ders almak suretiyle geçtiğini bildiğimiz Saîd Bey'in, Almanya'daki tahsil derecesi ve aldığı diplomaya dair elimizde bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber, çok iyi derecede öğrendiği Almanca ve Fransızca'nın temellerini, Almanya'daki bu tahsil devresinde atmış olduğu bir gerçektir⁽¹⁵⁾.

a- Memuriyeti ve Hocalığı:

Sicill-i ahvâl Defteri'ndeki sicil özetine göre; Saîd Bey ilk memuriyetine 18 Temmuz 1868 (1284) tarihinde dörtbin kuruş maaşla Şûra-yı Devlet'de "birinci sınıf muâvin" ünvanı ile başladı. Oradaki memuriyeti, bu kurumun muhtelif dairelerinde 1874 tarihine kadar muâvin, kâtib ve başkâtib olarak devam etti. 1874 tarihinde, Sadrazam Hüseyin Avni Paşa (1820-1876) tarafından⁽¹⁶⁾ Hâriciye Nezâreti Matbuât Kalemî'nde müdür muâvini olarak görevlendirildi. Aynı yıl Matbuât Kalemî Müdürü Arzumân Efendi'nin yaşlılığından dolayı görevinden ayrılması üzerine⁽¹⁷⁾, Saîd Bey, 10 Kânun-ı evvel ile 21 Şubat 1875 tarihleri arasında adı geçen kalem müdürlüğünü deruhde etti. Bilâhare Hâriciye Nezâreti Kitâbeti'nde bulundu.

Saîd Bey'in Hâriciye Nezâreti'ndeki memuriyet hayatı, 1885'de ilk memuriyet yeri olan Şûra-yı Devlet'e, Muhâkemât Dairesi üyesi sıfatıyla tayin edilmesine kadar sürdü. Daha sonra, Muhâkemât Dairesi Reisi Sâhib Bey'in, Haleb Vâlisi Cemil Paşa aleyhindeki şikâyetlerinin tahkiki için Haleb'e gönderilmesi üzerine, bu dairenin boşalan riyâsetine terfi etti⁽¹⁸⁾. 2 Ocak 1894'te⁽¹⁹⁾ Şûra-yı Devlet bünyesinde teşkil olunan Bidâyet Mahkemesi başkanlığı-

(12) *Servet-i Fünûn*, aynı nüsha.

(13) *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*, Ankara, 1968, 838.

(14) *Servet-i Fünûn*, aynı nüsha..

(15) *Servet-i Fünûn*, aynı nüsha.

(16) *Vakit*, 22 Teşrin-i evvel, 1920, s. 2.

(17) *Vakit*, aynı nüsha..

(18) *Vakit*, 31 Kânun-ı evvel 1917.

(19) BOA, DÜİT, 37-2/9-14.

na tayin edildi. Bu görevinin dördüncü yılında, 2 Ekim 1898'de maaşı onbin kuruşa çıkarıldı⁽²⁰⁾ ve bu memuriyeti 1899 yılında Yemen'e sürülmesine kadar devam etti.

Saîd Bey'in memuriyet hayatının önemli bir merhalesi de, şüphesiz marif sahasındaki hocalığıdır. O, devrin önemli, önemli olduğu kadar gözde üç mektebinde hocalık yapmıştır. Bu mekteplerden biri Mekteb-i Sultanî'dir (kuruluşu 1868)^(20 a) ve Saîd Bey burada, "*Usûl-i kitâbet*" ve "*Usûl-i terceme*" dersleri vermiştir⁽²¹⁾. Saîd Bey'in ders verdiği diğer mektepler ise, Osmanlı Devleti'nin iki önemli yüksek tahsil ocağı olan "*Mekteb-i Mülkiye*" ve "*Mekteb-i Hukuk*" tur.

Mülkiye Mektebi'nde Saîd Bey, "*Usûl-i kitâbet-i resmiye*" dersi ile beraber "*Hukuk-ı düvel*" i okutmuştur. Bu mektebde okuttuğu devletler hukuku ders notlarını, daha sonra gözden geçirerek kitap halinde 1884'de bastırmıştır. Mülkiye'de okuttuğu "*Kitâbet-i resmiye*" nin ders olarak, muhtemelen dersin özelliğinden dolayı, pek parlak geçmediği anlaşılmaktadır. Nitekim, Mülkiye'nin ikinci sınıfında Saîd Bey'in öğrencisi olan Ali Kemâl⁽²²⁾; "Doğru söylemek lâzım ise Saîd Bey'in tadrîsâtı ne irfânı, ne de şöhreti nisbetinde değildi. Bize o zaman büyükçe bir hizmeti olmadı. Öğrettikleri (olduğundan, bulunduğundan) tabirlerle ufak tefek resmî tezkereler yazdırmaktan ibaret kaldı" ifadeleriyle hocası hakkındaki kanaatlerini belirtir⁽²³⁾. Ancak devletler hukuku dersiyle ilgili bilgi vermeyen Ali Kemâl, gazetecilik cephesine işaretler Saîd Bey'in, "bizde gazeteciliğin, muharrirliğin bir pîri" olduğunu ifade etmektedir⁽²⁴⁾.

Hukuk Mektebi'nde ise dersleri pek parlak geçmiştir. Burada okuttuğu "*Hukuk-ı Siyâsiye-i dâhiliye-i Osmaniye*" yani Anayasa ve İdâre Hukuku dersidir. İlk defa Saîd Bey tarafından ihdas edilmiş ve okutulmuştur⁽²⁵⁾.

Saîd Bey'i Hukuk Mektebi'nde bu dersi okutmaya sevkedenin Cevdet Paşa olduğunu belirten Abdurrahman Âdil, Saîd Bey ve dersleri hakkında şöyle yazmaktadır: "1301 senesinde Prusyalı Emin Efendi'nin idaresinde bulunan Mekteb-i Hukuk'a dâhil oldum. İki tarafına sallanarak yürüyen, kışın kukulatalı kalın bir palto iktisâ eden, kırpık bıyıklı, kırmızı yüzlü, sarışın tüylü bir muallim her hafta Çarşamba günleri öğleye yakın muntazaman mektebe gelir, üst kata çıkar, güzel ve tatlı bir ders takrîr ederdi. Bu muallim,

(20) BOA, İ. Dahiliye, 16 Ca. 1316, No.29.

(20a) Adnan Şişman, *Galatasaray Mekteb-i Sultânisi'nin kuruluş ve ilk eğitim yılları (1868-1971)*, İstanbul, 1989 s. 23.

(21) Vakıt, aynı nüsha.

(22) 1867-1922 yılları arasında yaşayan, gazeteci, yazar, edip ve siyaset adamı. *Sabah Gazetesi*'nde anılarını tefrika etmiş, daha sonra bu anılar, oğlu Zeki Kuşneralp tarafından aynı isimle 1985'de kitap olarak neşredilmiştir.

(23) Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, 1940, II, 506.

(24) Ali Kemâl, *Sabah*, 17 Mart 1921.

(25) *Vakit*, aynı nüsha.

mektebin bağçe kapusundan girerken bütün talebe sevinir, güler yüzle vaz'-ı ihtirâm alurlar, hâce-i dânyaya yol verirler idi. Bu muallim *Fazâil-i Ahlâkıyye ve Kemâlât-ı İlmîyle* mütercimi Kemâl Paşa-zâde Saîd Bey idi. Takrîr ettiği ders de Hukuk-ı Siyâsiye-i Osmaniye dersi idi. Ehl-i Salîb'in Osmanlılar hakkındaki teşebbüsâtından tutturarak devr-i Tanzîmât'ı açar, Reşîd Paşanın devr-i Tanzîmâtı nasıl ve niçün yaptığını hikâye eder, Rusya'nın vaz'iyet ve menviyyâtını tasvîr eder, Gülhâne Hatt-ı humâyûnunu teşrîh eyler idi. O zaman ve belki bugün Reşîd Paşa'yı bu memleketde yegâne anlamış ve yegâne anlatmış âdem Saîd Bey'dir. O cihetle Hukuk-ı Siyâsiye-i Osmaniye dersinin bugüne kadar yetişmiş yegâne muallim-i ilmîsi Saîd Bey olmuştur." (26)

Bu müellife göre Saîd Bey Hukuk Mektebi'ndeki derslerine 1301 senesinde (1885) başlamış ve 1302 senesinde son verdirilmiştir⁽²⁷⁾. Halbuki bu derslerin 1304 (1888) tarihine kadar devam ettiği ve bu tarihte son verildiği anlaşılmaktadır. Derslerinin birinde Saîd Bey, Fransız İhtilâli'nden bahsederken, ihtilâl devri Fransız meşhûrlarından birinin Hz. Peygamber hakkındaki "Ey Arab-ı âlf-şân! Aşk olsun sana ki adâletin ta kendini bulmuşsun" şeklindeki övücü sözlerini bilmünasebe nakletmiş ve zamanın Dâhiliye Nâzırı Münir Paşa'nın bunu, Hz. Peygamberi küçük düşürücü addetmesi üzerine, Saîd Bey'in Şûra-yı Devletdeki vazifesi ileri sürülerek, hocalığın bu vazifeyi aksatacağı bahanesiyle derslerine son verilmiştir.

Bu sırada Ekrem Bey (Recâi-zâde, 1847-1914) Mekteb-i Sultanî ve Mülkiye'den, Midhat Efendi (Ahmed Midhat, 1844-1912) Hukuk Mektebi'nden uzaklaştırılmıştır. Bunun üzerine üçü bir araya gelerek vaktiyle Fuad Paşa'nın Üçler Mahallesi'nde, Şucâuddin mabedini tamir ederek kendisi için de yaptırdığı türbe münasebetiyle düşürdüğü;

*"Dedi üçler çıkup târih-i zîbâ kıl-k-i bâniden
Fuad Paşa Şucâuddin'in etdi ma'bedin bünyâd"*

tarih beytine nazire yaparak;

*"Dedi üçler çıkup târih-i zîbâ kıl-k-i kâtibden
Saîd u Ekrem u Midhat koğuldu hep mekâtibden"*

beyti ile bu durumları için tarih düşürmüşlerdir.⁽²⁸⁾

Bu beyit gazetede Sultan Abdülhamid tarafından görülünce Saîd Bey Saray'a çağrılır, bir daha "koğulmak" sözünü kullanmamak şartıyla Şûra-yı Devlet'deki beşbin kuruşluk maaşı yedibinbeşyüz kuruşa çıkarılır ve ayrıca Padişah tarafından her ay kendisine yirmi lira ihsân edilir⁽²⁹⁾. Saîd Bey'in

(26) Abdurrahman Âdil, aynı yer, s. 18-19.

(27) Abdurrahman Âdil, aynı yer, s. 19.

(28) *Vakî*, aynı nüsha.

(29) *Vakî*, 2 Kânun-ı sâni, 1918.

maaşının yedibinbeşyüz kuruşa iblağı tarihi 1304 senesidir⁽³⁰⁾. O halde Saîd Bey'in 1301-1304 yılları arasında Hukuk Mektebi'nde ders vermiş olması gerekmektedir. Hukuk Mektebi'nde ayrıca Fransızca dersleri de veren⁽³¹⁾ Saîd Bey'in çok çalışkan bir zat olduğu ve kuvvetli bir hafızaya sahip bulunduğu bilinmektedir: "Saîd Bey çalışkan bir âdem idi. 1301-1302 senesi Mekteb-i Hukuk talebesi Saîd Bey'i her sabah şafak ile beraber evinden çıkmış görürler idi. Saîd Bey o zaman Çukurçeşme'de ikamet ederdi. Pederi Kemâl Paşa'nın konağı orada idi. Sabah kahvesini ekseriyetle Çukurçeşme kahvelelerinden birinde içer, derhal yola düzülür, gider idi... Saîd Bey'in kuvve-i hâfızası harikulâde idi ve gâyet sür'atle her şeyi tahattur eder idi"⁽³²⁾.

Said Bey'in Mülkiye Mektebi'ne hoca olarak tayin edilmesinin, Ekrem ve Murad (Mizancı) beylerle beraber, Kâmil Paşa'nın teklifiyle olduğu bilinmektedir⁽³³⁾.

b- Gazetecilik Hayatı, Dil ve Üslûbu:

Saîd Bey, çok genç yaşlarından itibaren gazetecilik hayatına atılmıştır. Önce *Tasvir-i Efkâr* (1862-1870) da Namık Kemâl'in yanında çalışmaya başladı⁽³⁴⁾. Bilahare, ilk defa resimli olarak çıkan⁽³⁵⁾ *Âyine-i Vatan* gazetesi (14 Kânun-ı sâni - 9 Şubat 1867)⁽³⁶⁾ sahibi Hacı Ârif'in, kendisinden bir yazar istemesi üzerine, Namık Kemâl'in tavsiyesiyle bu gazeteye geçti. Daha sonra Said Bey, Filip ve Rüşdî efendilerin çıkardıkları İstanbul gazetesi'nde (1867-1869) başyazar olarak yazı yazdı. 1870-1873 tarihleri arasında yine Filip Efendi ile beraber "*Hakâyiku'l-Vekâyi*" gazetesini çıkardı. Bu gazetenin "tatil edilmesi" üzerine *Vakit* gazetesi'nin (1875-1883) neşrine başyazar olarak yardım etti. *Vakit* 'in isminin "irâde-i seniyye" mücibince değiştirilerek "*Tarîk* (1884-1898) adıyla neşrine "müsaade edilmesi" üzerine, kendi ifadesine göre "refik-i mesâisi" Filip Efendi ile bu gazeteyi neşretti⁽³⁷⁾.

Said Bey, *Vakit* ve *Tarîk* gazetelerinde başyazarlık yaptığı sıralarda, ayrıca "Şark" ünvanıyla Beyoğlu'nda bir gazete çıkardığını yazmaktadır⁽³⁸⁾. Ancak Şark isminde İstanbul'da çıkan dört ayrı gazetenin hiçbirinde, "imtiyâz sâhibi" veya "mes'ul müdür" olarak Saîd Bey'in ismi geçmemektedir⁽³⁹⁾. Muhtemelen Saîd Bey, 1873-1875 tarihleri arasında Bordeano'nun

(30) Sicill-i ahvâl Defteri, aynı yer.

(31) Ergin, aynı yer, 909.

(32) Abdurrahman Âdil, aynı yer, 20-21.

(33) Birol Emil, *Mizancı Murad Bey, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1979, s. 616.

(34) *Servet-i Fünûn*, aynı nüsha.

(35) *Servet-i Fünûn*, aynı nüsha.

(36) Gazete adlarının önündeki tarihler, gazetelerin neşir dönemi tarihleridir. Bu tarihler, Hasan Duman'ın hazırladığı *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928* İstanbul 1986 adlı çok değerli çalışmasından alınmıştır.

(37) *Vakit*, 22 Teşrin-i evvel 1920.

(38) *Servet-i Fünûn*, aynı nüsha.

(39) Bkz. Hasan Duman aynı yer s. 370-371.

patronajında ve Dimitraki Efendi'nin idâresinde günlük olarak çıkan *Şark* 'ta yazar olarak çalışmıştır. *Vakî* gazetesinin intişâr dönemine yakın olarak neşriyatına devam eden *Şark* gazetesi de bu olmalıdır.

Saîd Bey yazılarında imza kullanmamıştır. Başyazar olarak çalıştığı gazetelerde "İcmâl-i Ahvâl" başlığı altında, umûmiyetle ilk sahifede; devletler arası münasebetler, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikası ile siyasi gelişmelere dair yazılar yazdı. İki önemli Batı dilini çok iyi bildiğinden, yabancı neşriyatı takib edebiliyordu. Bu itibarla Avrupa'daki siyasi gelişmeleri, cereyan eden savaşların seyri ve dünya devletlerinin durumu ile ilgili konuları rahatlıkla yazılarında işleyebilmiştir.

Saîd Bey'in parlak bir üslûbu, akıcı bir ifadesi vardır. Arap dilinin üstünlüğünü savunan ve bu dil hakkındaki düşünceleriyle iki yıl kadar süren bir dil münakaşası başlatan Hacı İbrahim Efendi⁽⁴⁰⁾ ile kalem tartışmalarına girerek dilde Türkçülüğü, yabancı kelime ve terkiplerden arındırılmış bir Türkçe'yi savundu. Türkçe için yazdığı şiiri meşhurdur:

*"Arabca isteyen Urban'a gitsün
Acemce isteyen İran'a gitsün
Fregîler Fregistan'a gitsün*

*Bunu fehm etmeyen câhil demekdir
Ki biz Türk'üz bize Türkî gerekir."* ⁽⁴¹⁾

İbrahim Efendi ile aralarındaki bu münakaşaların birinde Saîd Bey'in Hacı İbrahim Efendi için kullandığı "kör" lakabına karşılık aldığı cevap, bu tartışmaların vardığı boyutu vermesi bakımından çok ilginçtir:

*"Aybını görmeyelim böyle birbirimizin
Bende var za'f-ı basar, sen de bakar kör gibisin"* ⁽⁴²⁾.

Fakat Saîd Bey'in yazdıkları, hiçbir zaman Türkçe'nin sadeliğine dair yazdığı bu şiir kadar sade değildir. Yazılarında her zaman Arabca - Farsça kelime ve terkiplerle yüklü ağır bir üslûb kullanmıştır: "Hakikaten en mühim umûr-ı dâhiliyemizden olarak tasfiye ve istikrâz-ı dâhili tahvilâtının muhâfaza-i i'tibârı ne gibi esbâba menûd idüğü hakkında hâme-rân-ı bahs u makâl olmakda bulunduğumuz ma'lûm-ı kâri in-i kirâmdır"⁽⁴³⁾.

Saîd Bey doğru bilindiği yazmaktan çekinmez, yanlışları da acımasızca tenkid etmekten geri durmaz. Bunu kendi ifadesiyle "rast-gûluk" olarak telakki eder. İyi bir cidâlcidir, muhtelif konularda kalem münakaşasına girmek-

(40) 1826-188 yılları arasında yaşamıştır. Osmanlıca ve Arabca hakkında birçok eser kaleme almıştır. Bkz. Ergin aynı yer, 777-779.

(41) Kemâl Paşa-zâde Said, *Dâru'l-kütüb*, Aded 2 (İkinci Risâle) İstanbul 1303, 130.

(42) Ergin, aynı yer, 783.

(43) *Tarîk* (İcmâl-i Ahvâl'den) 9 Safer 1304, no. 939.

ten çekinmez ve bununla da övünür. Bilhassa *Tarîk* gazetesi'nde yazdığı sıralarda bu tür münakaşalara çokça girdiği anlaşılan Saîd Bey, bu durumuyla övünür görünmekle beraber pişmanlığını da gizleyememektedir. Nitekim şu satırlar Saîd Bey'in yazı üslûbu ve bu üslûbuyla ilgili düşüncelerini çok güzel özetler: "Tarîk Gazetesi'nde iken pekçok mebâhisât meydanlarına girüp lehü'l-hamd her mebbasde galebeye nâliyetim dahi nice erbâb-ı kalemin husûmetlerini dâi olduğuna binâen yine o hasbihalde:

***Cümle ihvan-ı kitâbet hasm-ı cân olmuş bana
Hep salâ-hân olduğumdan sahne-i aklâma ben"*** (44).

Yazılarında asıl ismini kullanmadığı gibi müstear isim de kullanmaz. Ama üslûbundan yazının Saîd Bey'e ait olduğu anlaşılır. Bir gün Saîd Bey, Midhat Efendi ve Muallim Nâci üçü bir arada sohbet ederken Nâci; "ben Saîd Bey'in kitâbetini zîrinde imzâ vaz' olunmuş gibi tanırım" der. Midhat Efendi, "hata ediyorsun, imzâ taklid olunur ammâ o kitâbet taklid olunmaz" diye mukabelede bulunur (45).

Edebiyatta gerçekçi olmayı, his ve hayale değil, müşâhede ve realiteye dayalı yazı yazmayı savunur. Serbest düşünce ve açık fikir taraftarıdır. Bu sebepten edebî mesleklerden realizm ve romantizmi benimsediğini ifade eder (46). Bu cihetden, devrin birçok yazar ve edibiyle polemige girer. Ahmed Midhat Efendi ile "sanatta realizm ve ahlâkî gâye"⁽⁴⁷⁾ konusundaki tartışması hayli meşhurdur. Saîd Bey, Midhat Efendi'yi, romanlarında "eski masal dünyasının yerine koyduğu yeni ahlâkî kahramanlar ve şaşılacak vak'alar" ı (48) gerçekçi bulmadığından tenkid etmişti. Keza Abdülhak Hamid'in yazdığı bir piyesde (Duhter-i Hindû olmalı) şahıslardan birinin, Hindistan'da volkan bulunmadığı halde volkandan bahsetmesini⁽⁴⁹⁾ garib ve gerçek dışı bularak eleştirir.

Bir perşembe günü *Tercümân-ı Hakikat* 'te⁽⁵⁰⁾ çıkan iki şarkıya, Ahmed Midhat Efendi'ye ait olduğu zannıyla Saîd Bey, *Vakit* 'te⁽⁵¹⁾ metinlerini aynen verdikten sonra Midhat Efendi'yi kastederek, "böyle şarkılar bir âşık ile ma'sûka arasında şâyân-ı teati olduğundan, biz bu şarkılara âcizâne tanzîm ettiğimiz nazîreleri o zeminde tertîb ettik" notuyla yaptığı nazîreleri Cuma günü neşreder. Ahmed Midhat Efendi, Saîd Bey'in kendisini "sarhoşlukla, fuhşîyyâtle, rezâletle" itham ettiğini ileri sürmüş ve bunu bir

(44) *Servet-i Fünûn*, aynı nüsha,

(45) *Servet-i Fünûn*, aynı nüsha,

(46) *Servet-i Fünûn*, aynı nüsha,

(47) Ülken aynı yer, 107.

(48) Ülken aynı yer, 110.

(49) M. Kaplan - İnci Enginün - Birol Emil - Zeynep Kerman, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1982, IV, 211.

(50) 16 Şaban 1295 (1878) sayı 43.

(51) 17 Şaban 1295, sayı 1013.

namus meselesi yaparak Saîd Bey'i karşılaştığı Babîali Caddesi'nde dövmüş, hadise *Tercümân-ı Hakikat* 'da⁽⁵²⁾. "Saîd Bey'e Dayak" başlığıyla neşredilmiştir. Bunun üzerine Saîd Bey Ceza Mahmesi'nde, Ahmed Midhat Efendi'nin iki yıl hapis ve İâne-i Muhâcirîn Komisyonu'na verilmek üzere beş lira para cezasına çarptırılması istemiyle dava açmıştır.

23 Şaban 1295 (Ağustos 1878) Perşembe günü dava görülmeye başlamış, Saîd Bey'in kendisinin bulunduğu, Midhat Efendi'nin ise vekili Tarus Efendi tarafından savunulduğu mahkemede dava karar aşamasına gelmiş, ancak müşterek dostlarının araya girmesiyle ikisi barıştırılarak Saîd Bey'in hazırladığı "ferağnâme" mahkemeye verilmek suretiyle dava düşürülmüştür⁽⁵³⁾.

Aslında hadiseye sebep olan şarkılar, İcrâ Cemiyeti Mümeyyizi Nâzım Bey'e ait olup Ahmed Midhat Efendi'nin bununla bir ilgisi bulunmamaktaydı. *Tercümân-ı Hakikat*'da⁽⁵⁴⁾ "Edebiyat" başlığı altında ve "bir edîp tarafından tanzîm olunup besteleri derdest bulunan" ibaresiyle neşredilen bu iki şarkı ile Saîd Bey'in bunlara yazdığı nazîrelerin metinlerini aynen veriyoruz.

*Beni mehcûr-ı lütfün eyledin id ile memnûn ol
Ferahnâk ol safâ vü zevk u şâdi ile meşhûn ol
Fakat firkatle her gün bî-huzâr ol zâr u dilhûn ol
Benim gönlüm nasıl mahzûn ise sen dahi mahzûn ol*

*Ben artık lütfüne ey bî-mürüvvet iğtirâr etmem
Benimçün ba'dez-in senden mahabbet intizâr etmem
Hele ahd u vefâ ki hiç inanmam i'tibâr etmem
Sana ey merhametsiz başka dürlü inkisâr etmem*

*Safalar ile zevk et âfiyetle fart-ı râhatla
Zamanın geçsün ey semîn-beden zevk u meserretle
Benim yansun derûnum âteş-i hicrân u hasretle
Demem imrâr-ı eyyâm ile endûh u meşakkatle*

Diğer Şarkının sözleri de şöyle:

Beni zâr u perişan eylesün hicrânın isterse

(52) 17 Şaban 1295, sayı 1013.

(53) *Tercümân-ı Hakikat*, 24 Şaban 1295; keza *Vakit*'in aynı tarihli nüshası. Her iki gazetede muhâkeme safahati geniş şekilde yer almıştır.

(54) 16 Şaban 1295.

*Kararım alsun elden fikr-i hüsn ü ânın isterse
Sahîh olsun inanmam ba'dez-in peymânın isterse
Sıkılma gez, gül, eğlen her kiminle cânın isterse*

*Binâ-yı kalbi yıkдын bir dahi i'mârı müşkildir
Dil-i bîmârı yakдын sevdiğim tîmârı müşkildir
Neler ettin bana izhârı güc izmârı müşkildir
Seninçün sevmek artık ben gibi gam-hârı müşkildir.*

Said Bey'in bu iki şarkıya yazdığı nazîrelerin metni:

*Beni zencir-i bend-i aşkın ettin sen de mecnûn ol
Beğenmezsen beni var başkalarla şâd u memnûn ol
Hudâdan isterim bir şık beye mecbûr u meftûn ol
Beni mi nûş ettin mübtelâ-yı beng ü afyon ol*

*Muharrirlikten özge şeyle artık iftîhâr etmem
Hilâf-ı mesleğim şıklar ile geşt ü güzâr etmem
Ben artık matbaamdan gayri yerlere karar etmem
Tarîk-i nâzenin aşka asla i'tibâr etmem*

*Eğlesün sürdüğüm zevk ü safa ülfette işretle
Zarar yok kalsam artık matbaamda hüzn ü mihnetle
Seni zikr eylesünler her bilenler nâm-ı midhatla
Beni de yâd edenler yâd eder iffette fitnatla*

Cevâb-ı ma'suka:

*Semâya çıksun artık Sî t u nâm u şânın isterse
Telattuf elverir ver gayriye ihsânın isterse
Ben artık yariyim her câhil u nâdânın isterse
Bana ta'n eylesün varsun bilen akrânın isterse
Hakikatde beni la'netle yâd et cânın isterse*

*Cihânda kâtîbân-ı bî-sebâtın kârı müşkildir
Nice şey varki hem ikrârı hem inkârı müşkildir
Vefâkâr eylemek bir sâhib-i efkârı müşkildir*

Seninçün sevmek artık ben gibi dildârı müşkildir

Saîd Bey'in şiirle ülfeti, kendisine "şâir" dedirtebilecek kadardır. Ancak şiirleri ekseriyetle beyit ve kıt'alardan ibâret kalmıştır. Hiç bir şiir kitâbı intişâr etmediği gibi, "vâdi-i hezl u hiciv"de neşredilen pekçok bendleri ve şiirleri gazete ile matbu eserlerinin sahifeleri arasında kalmıştır. Mesela "*Fazâil-i Ahlâkıyye ve Kemâlât-ı İlmiyye*" adlı tercümesinin 5. sahifesinde yer alan ahlâka dair şu şiiri çok güzeldir:

*Ahlâk iledir kemâl-ı âdem
Ahlâk iledir nizâm-ı âlem
Ahlâka nazar edilmeyince
Semt-i edebe gidilmeyince
Âlemde nice maârif ehli
Tercih ediyor ulûma cehli*

Saîd Bey'in üslûbu, devlet ricâlini ince espirilerle eleştirmekten, küçük düşürmekten ve zaafalarını ortaya koymaktan çekinmemesi, bunun yanında hiciv gücü, çoğu zaman Saîd Bey'i, gerek devlet adamları ve gerek matbuât dünyası için "kendisinden sakınılması gereken adam" haline getirmiştir.

II- SAİD BEY'İN SARAY İLE İLİŞKİLERİ:

Saîd Bey, Abdülhamid tahta çıktığı zaman henüz yirmisekiz yaşındaydı ve muhtelif dairelerde olmak üzere sekiz yıllık bir memuriyet hayatı vardı. Bununla beraber, Saîd Bey'in renkli kişiliği Abdülhamid'in tahta çıkışıyla ön plana çıkacaktır.

a- II. Abdülhamid ile İlişkileri:

Saîd Bey Abdülhamid tarafından takdir edilmektedir. İlim ve irfânını, Fransızca bilgisini takdir ettiği için II. Abdülhamid, Avrupa neşriyatındaki Osmanlı Devleti aleyhinde olan yazılara cevap verilmesi maksadiyle, Saîd Bey'i sık sık Saray'a çağırır, bu yazıları inceletir ve uygun cevaplar yazdırırdı. Ayrıca Saîd Bey'in hicivdeki gücünü, devrin devlet ricâlini eleştiren yazılarını zevkle dinler, çoğu zaman, tatsızlıklara sebep olmasın diye bu yazıların neşredilmemesini ihtar ederdi⁽⁵⁵⁾. Gençliğinde Kemâl Paşa'dan Farsça dersler almış olduğundan⁽⁵⁶⁾, Abdülhamid'in eski hocasının oğluna gösterdiği bu ilgide hocalık hatırasının büyük payı olsa gerektir.

Fakat bu ilginin zaman zaman azaldığı, Saîd Bey'in gözden düştüğü an-

(55) *Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1990.

(56) Tahsin Paşa, aynı yer.

laşılmaktadır. Böyle durumlarda Padişah'a sitemkârâne duygularını bildirmekten çekinmemektedir. Nitekim Saray'a yazdığı 4 Mart 1309/1893 tarihli bir arzıda; "...muğayir-i sadâkat hiç bir hâl ü hareketim meydana konulamıyacağı bedîhi olduğu halde, bütün bütün mehcûr-ı ihsân ü iltifât tutulmak, kullarınca nâ-kabil-i tahammül bir hâl olduğunu ve artık terk-i bendegânemde arz etmişdim. O ma'rûz-ı bendegânem de cevabsız kaldığından, bu âdem-i cevâbın ma'nâsı vatandan mündefî' olarak azîmetim fermânı ise şimdilik Mısır'a azîmet-i kemterâneme müsâade buyrulmasını istid'a eylerim (57).

Bu arzıdan yirmidört gün sonra (28 Mart) Sadrazam'a (Cevad Paşa) takdîm ettiği anlaşılın diğer bir arzıda Said Bey, bu defa damadı Mazhar Bey için tavassuua bulunmasını istemektedir: "Dâmâd-ı çâkeri izzetlü Mazhar Bey bendeleri bir arzısının takdîmi niyâziyle nezd-i sâmilerinde vesâtet etmecliğimi recâ eyledi. Zât-ı ma'âlf-simât-ı hazret-i veliyyü'n-ni'amînin teveccühât-ı celîlelerinden külliyyen mahrûm olduğumu defâatle söyledimse de ismâ' edemedim. Resmî ve gayr-ı resmî lütûflar artık hakk-ı kemterîde bi'l-küllîye münkati' iken, bir de âdem tavsiyesine kıyam eylesem, yatağı dışarıya atılan suhtenin istiskâl anlamamasından ziyâde, istiskâl-nâ-şinâslık göstermiş olacağım derkâr idüğüne mebnî yalnız mûmâ-ileyh bendelerinin kullarına olan mensûbiyyetinden dolayı mahrûm-ı avâtif kalmaması çaresi var ise anın istihâlini niyâz ile hatm-ı kelâma mücâseret eyledim..."(58)

Saîd Bey'in bu tür müracaatlarının karşılıksız kalmadığı, her defasında maksadına ulaştığı ve birçok ihsâne nâil olduğu görülmektedir. İhsânların, çoğu zaman, o devirde ikiyüz lira gibi hatırı sayılır bir meblağ olduğu görülür. Saîd Bey'in, genellikle bu gibi "avâtif-ı seniyyelere" mukabil; "Dün akşam taraf-ı eşref-i Mülûkâne'den ihsân buyrulan ikiyüz lira çâker-i kemînelerince fevka'l-gâye mücib-i fahr u mesârîr olarak..." anlamında memnuniyetini ve teşekkürleriyle beraber Padişah'a duada berdevam olduğunu bildiren arzılarına da rastlıyoruz(59).

Terâcim-i Ahvâl-i Muâsurîn (60) adındaki eserinin ilk cildini 21 Temmuz 1893'de takdîm ettiğinde, yine Padişah'dan ihsân istemektedir. Ancak bu defa ihsânın adını da kendisi koymuştur: "bir atıyye-i mükemmele" ve ceyb-i hümayûndan her ay verilmekte olan "yirmi lira maaşın kırk liraya iblağı."

Bu eserin takdîmi esnasında, bazı isteklerini havi bir arzısını da eser ile birlikte Abdülhamid'e sunmuştur. Bu arzının metni, Said Bey'in Abdülhamid ile ilişkilerine dair iyi bir fikir vermektedir: "Bârî teâlâ hazretleri Veli ni'met-i bî-minnet efendimiz hazretlerini dünyalar dürdukça serîr-ârâ-yı şân u şevket buyursun, âmîn. Pek büyük bir eser-i âhd-ı humâyûn-ı cenâb-i

(57) BOA, Yıldız Esas Evrakı, 15-1150-74-14/98-24.

(58) BOA, YEE, 15-1150-74-14/98-38.

(59) BOA, YEE, 15-1150-74-14/98-31.

(60) Saîd Bey'in Eserleri bahsinde bu eser hakkında geniş izahat verilmiştir.

şehryârîleri olmak üzere tertîb ettiğim *Terâcim - i Ahvâl-ı Muâsırîn* nâm eser-in müsveddesini fermân-ı humâyûnlarına imtisâlen atabe-i seniyyelerine takdîm eyliyorum. *Terâcim-i Ahvâl* 'den hâricde hiç bir müsvedde kalmayüp Almanya'ya gönderilen ve kalıblara ifrâğ tecrübeleri icrâ kılınan bir iki resimden başka resim dahi kalmadı. Cânımla beraber evvela teveccühât-ı seniyye âsârından olarak buna mukabil ne istid'â-yı kemterânem var ise arzı irâde buyrulduğundan ber-vech-i zîr arz-ı müsted'ayât ederim. Çünkü hakikaten bu eser esaslı bir teşebbüs olduğundan mahsûsan resimler için Almanya'ya âdemler i'zâmı gibi tekellüflü masraflar ihtiyâr olunmuş ve binâen-aleyh iânâtın tazmîni inâyet-i veliyyü'n-niamiye kalmışdır. Hiç bir masraf kullarına aid olmamak üzere açkıdan bendelerine her cild için ikişeryüz lira i'tâ etmeğe müteaddid tâlibler zuhûr eylediğinden, bu mahrûmiyetime mukabil bir atıyye-i mükemmele-i veliyyü'n-niamîye muntazırım. Bir de böyle şeylerle adem-i iştigal için ceyb-i humâyûnlarından ihsân buyrulmakta olan yirmi lira maaşın kırk liraya iblâğını istid'a ederim. Atıyye-i seniyyelerini ahz edince küçük mahdûm kölelerini sünnet ettireceğimden, sünnetde bulunmak üzere Petersburg'da bulunan mahdûm kölelerinin iki senedir mütehassiri olduğum mülâkatiyçün iki mâh me'zûniyyet ihsânını kemâl-i sûz u güdâz ile istid'â edüp bu istid'â-yı bendegânem is'âf buyrulmaz ise hiç bir atıyye kabul etmiyeceğimi arz eylerim. Bâki emr u fermân ve lütf u ihsân veliyyü'n-ni'met efendimindir⁽⁶¹⁾.

21 Temmuz 1309 / 1893 Çâker-i Şehr-yârî Saîd

Hiciv sanatındaki mahareti de Saîd Bey için pekçok nimetler temin etmiştir. Devlet ricalini eleştirmekten çekinmez, durumlarını tahlil eder ve buldukları makamlara geliş maceralarını yazılarına konu yapar. Hakkında kalem oynattığı şahısları küçük düşürdüğü gibi bazen bu dozu kaçırarak işi hakarete kadar vardırır. Çok defa yaptıkları yanına kâr kaldığı ve hatta susması için kendisine sus payı verildiği olmuştur. Saîd Bey'in bu durumunun, Abdülhamid'e olan yakınlığından kaynaklandığı düşünülebilir.

Tercüman Münir Paşa hakkında yazdıkları, Saîd Bey'in bu yönünü çok güzel yansıtır: "Tercümân Münir Paşa Tercümânlığa ve o esnâda ilâve-i memuriyyet olan Teşrîfât-ı Umûmiyye Nezâreti'ne gelen zevât içinde en ehliyet-sizi idi. Hatta mâil-i istihzâ bazı yârân kendisine (bilâtefrîk-i penc u şeş kebş)⁽⁶²⁾ derler idi. O zatın öyle mesânide gelmesi hayâl u hatıra bile gelmez idi. Lâkin bazen yıl uğursuzundur derler, işte o sırta mazhariyyetinden nâşi Abdülaziz Hân merhûmun Avrupa seyahati esnâsında, Münir Paris Sefâret-i seniyyesi'nde âdi ataşe imiş. Hakân-ı sâbıkın maiyyetine verilüp ikisi birlikte gezerler imiş. İşte sebab-i aslî-i münâsebet bu olmuş"⁽⁶³⁾.

(61) BOA, YEE, 16-2070-161-II.

(62) kebş: koç.

(63) *Vakîit*, 31 Kânun-ı evvel 1917, no. 71.

Yine Münir Paşa hakkında gazetede fırsat düşürerek; "Tercümân", "Münir", "Tercümân Efendi", "Tercümân ve sâir ağavât" gibi küçük düşürücü bir üslûpla bahsettiğinde, kendisine sus payı olarak beşbin kuruş maaşla Şûrâ-yı Devlet Muhâkemât Dairesi üyeliği verildiğini ve Saray tarafından sık sık "sükûtu için böyle çârelere tevessül olunduğunu" açıkça ifâde eder⁽⁶⁴⁾.

b- Saîd Bey'in II. Abdülhamid Hakkındaki Düşünceleri:

Kendi ifâdeleri ışığında II. Abdülhamid ile ilişkilerini tesbit etmeye çalıştığımız Saîd Bey, Abdulhamid'in otuzüç yıllık iktidarı döneminin yirmüç yılını kendi hesabına iyi değerlendirmiş, iktidara yakın olmanın avantajlarını iyi kullanmıştır. Bu dönemin bir simgesi haline gelmiş "jurnalizm" in temel unsuru olan jurnalciler listesinde de kendisine yer verilen⁽⁶⁵⁾ bu meşrutiyet aydını, pek çokları gibi, ikbâl günlerinde Padişah'a "ubûdiyyet ve sadakat" ini sıkça bildirmekten bir beis görmemiştir.

Bir gün gelmiş, kendi hatalarının sonucu olarak gözden düşmüş, ömrünün dokuz yılını sürgünde geçirmek zorunda kalmıştır. Bu idbâr günlerinin neticesinde de, yirmüç yıl boyunca nimetlerini paylaştığı devre, "yirmüç yıl" ı dahil olmak üzere, "devr-i istibdâd" demekten bir mahzur görmemiştir: "Suver-i gûnâ gûn ile devr-i istibdâdın hakkında revâ gördüğü mezâlim ve âkıbet uğradığım dokuz sene kal'a-bendlik belâsı gördüğü mezâlim ve âkıbet uğradığım dokuz sene kal'a-bendlik belâsı dahi yine o rast-gûluğun netâyicinden⁽⁶⁶⁾ "dir. Zulm-ı istibdâd, ben menfâda iken kitablarımı müsâdere edüp hem pederimden kalan kitablar ve hem çocukluğumdan berü yegâne sermâye olarak topladığım eserler, bir rivâyete göre Çenberlitaş Hamamı'nın külhanında ihrâk olunmuş ve diğer bir rivâyete göre Beşiktaş'dan çuvallarla denize ilkâ edilmiştir⁽⁶⁷⁾.

Padişaha dair "İsti'fâ-yı humâyûn Şâyiâtı" başlığı ile 1317/1899'da, yani sürgüne gönderildiği sene kaleme aldığı bir makale, Saîd Bey'in Abdülhamid hakkındaki düşüncelerini serd etmekten çok, Abdülhamid'in bazı zaaflarından istifâde etmenin yolunu gösteren iyi bir örnek teşkil eder. Muhtemelen sürgünün sebeplerinden biri olan bu makale neşredilmemiş olup yazması Yıldız Evrakı arasındadır⁽⁶⁸⁾.

İsti'fâ-yı humâyûn Şâyiâtı (Birinci Makale)

Pâdişahların pekçok düşmenleri bulunmak ez-kadîm âdet-i dehr-i leîm olduğundan Pâdişâhımız Abdülhamid Efendimiz hazretlerinin dahi duâ-gûy-ı humâyûnları adedinden kat kat ziyâde bedhâhları bulunduğu mebnî hakk-ı

(64) Vakî, aynı nüsha.

(65) Asaf Tugay, *İbret, Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, İstanbul (Tarihsiz), s. 309.

(66) *Servet-i Fünûn*, aynı nüsha.

(67) *Servet-i Fünûn*, aynı nüsha.

(68) BOA, YEE, 35-1465-98-94.

şâhânelerinde dürlü dürlü erâcif ihdâs ve işâ'a kılındığı gibi bu kerre dahi bâr-ı girân-ı mesâlih-i dâhiliye ve hâriciyeden bî-tâb ve bî-huzûr ve artık âmâl-ı humâyûnları vechile idâre-i sükkân-ı seffîne-i devlet erkânı hakkında dûçâr-ı fütûr oldukları beyânıyla taht-ı saltanattan isti'fâ ve te'mîn-i cân u mallarıçün düvel-i muazzama süferâsının kefâlet-i müşterekelerini bi'l-istihsâl münâsib bir mahalde ihtiyâr-ı inzivâ buyurmak yolunda bir tasavvur ve tasmîm-i kat'ileri olduğu işâ'a kılınmıştır. Tâcidâr-ı ma'âlf-girdâr efendimiz hazretleri sinnen ihtiyâr-ı inzivâ arzusunda bulunacak derecede olmadıkları gibi sıhhatca dahi dâ'î-i iştikâ bir halde bulunmadıklarından bu isti'fâ şâyîâsının esâsı sû-i garaz u nefsanîyyet eseri olduğu ehl-i dikkate hafî olamaz.

Siklet-ı bâr-ı mesâlih nâ-kâbil-i inkâr mevâddan ise de veliyyü'nî'metimiz iştigâli sever, her dürlü müşkilâta tâb-âver, herkesden ziyâde me'âsir-i ulvîye izharına hâhişkâr bir Pâdişâh-ı mülk-perver olduklarından ve etrâfin envâ'-ı şerr ü şürûşü böyle bir pâdişâhın mücib-i ye's ü fütûrî olamayacağından Abdülhamid Hân hazretlerine ye's ü fütûra ibtinâ bir isti'fâ icâdi pek câhilâne ve nâ-vâkîfâne isnâd ü icâddır.

Cinnetle tavsîf edilen Abdülaziz Hân merhûmun pekçok evzâ'-ı garîbesi ma'lûm-ı âlemiyân iken bile hakkındaki cinnet isnâdının sırf kizb ü dürûğdan ibâret olması müşârun-ileyhi hal' edenlerin nâmlarını ile'l-ebed la'netle yâd ettireceği gibi şimdi de umûr-ı devletce ba'zı icrâat-ı nâ-becâ irâesiyle pâdişâhımızın şu'ûr-ı humâyûnları tam olmadığı yolunda iddiâlarda bulunanlar, nankörâne bühtânlarıyla nefrîn-i âmmeden başka bir şey kazanamazlar.

Çünkü hakikat-i hâlde ba'zı icrâat tahtie olunabilür ise de cesîm bir devletin zimâm-ı umûrunu yed-i istiklâlinde tutan bir zât için her işin müfredâtını tedkik mümkün olmayacağı ve külliyât-ı umûr içinde müfredâtın mazarrâtı görünemeyeceği nazar-ı çeşm-i insâf önüne getirülünce böyle bühtânlar hükümsüz kalur.

Hârici politikaca pâdişâhımıza isnâd olunan hatâların en büyüğü İngilizlerle ittifâk edilmemesi maddesi olup halbuki İngilizlerle hiç bir devletin ittifâk edememekte bulunması ve vaktiyle Şark'da Fransızlarla berâber İngilizlerin bize himâye göstermeleri III. Napolyon'un muvaffakiyyâtını çekememekden münbâis olup Fransızların mağlûbiyetleri üzerine İngilizlerin bize husûmetden başka bir şey göstermemeleri sebebiyle ne yolda arz-ı ihlâs edilse İngiltere'den zarardan mâada bir şey görülemeyecek mertebe-i bedâhete çıkması bu isnâd-ı hatâda isâbet olmadığını umûr-âşinâyân indinde isbâta kâfidir.

Dâhilî politikaca Meclis-i Meb'ûsân bulunması bir vakitler sermâye-i i'tirâz idiye de, muahharan bizim için şu vakitte Meclis-i Meb'ûsân teşkîl etmek hayatımızı tehlikeye koymak demek olduğu artık sathî nazaran indinde bile tahakkuk ettiğine mebnî o mebhasdan keffi lisân ve zât-ı şâhânenin

icrâat-ı şahsiyye-i humâyûnlarına yegân yegân ta'rîz olunmak cihetine irhâ-yı inân edilmiştir.

Zât-ı hazret-i pâdişâhînin icrâatca mûcib-i kıl u kâl olan harekât-ı humâyûnları nâ-ehilleri zengin etmek ve rütbe ve nişânları mashara eylemek ve maârif-i umûmiyyeyi batırmak gibi şeyler olup rast gele herkes bu yolda reh-küşâ-yı ta'rîz oluyor.

Râgıb Bey gibi bir oğlanı şeddâdâne binâlar sâhibi etmek bahriyeye en âdî devlet haline geldiğimiz halde Kapudan Paşa'yı dünyanın en mütemevvil âdemleri sırasına geçirmek akli başında bir pâdişâhın işi midir? diye her gün feryâd edenler Râgıb Bey'in "Kapudan Paşanın hidemât-ı ma'nevîyyesini bil-miyenler ve bir pâdişâha göre hidemât-ı ma'nevîyyenin ehemmiyetini takdir etmeyenlerdir. Zîrâ işitildiğine göre bu âdemler pâdişâhın hayâtını muhâfaza etmekde olup bir pâdişâhın hayâtını her şeye tercîh etmesi ve husûsan devlet ve memleket uğrunda fedâ-yı cân nev'inden olmayüp meselâ Saîd Paşa'nın bir entrikası uğrunda kurbân olmağı istememesi nasıl ta'yîb olunabilir?

Jurnalcilik sebebiyle Gâlib Bey gibi bir alçak âdeme, Torpido Tevfik'e ve Harunaçi gibi yahudiler indinde bile rezil olan bir denîye rütbe-i bâlâ veren pâdişâha mecnûn demiyelim de kime diyelim? terânesiyle nefha-perdâz olanlar dahi gazezkârlar olup rütbe ve nişânlarla taltîf-i bendegân muvâfık-ı şân olarak erbâbda kayd u şart vaz'ı çendân ehemmiyet verilecek şeylerden değildir.

Sâye-i Şâhâne'de pekçok mekâtib te'sîs olunmuş ve bunların tedrîsât ve intizâmâtı muhtâc-ı ıslâh olmakla berâber ma'ârifin tedennîsini iltizâm yolunda muâmelât görülmemiş olduğundan (Abdülhâmîd ma'ârifî batırdı) iddiâsı dahi erbâb-ı vukûf indinde nâ-kâbil-i kabûldür.

"Şûrâ-yı Devlet Riyâseti gibi mühim bir makâmı alçak nâ-ehil bir kahvehâne masharasına havâle cinnet alâmeti değil midir" iddiâsında bulunanlar dahi haksız olup Şûrâ-yı Devlet kurulmuş bir makine gibi işlemekte olduğundan riyâsetde bulunan zâtın odacılar kethudâlığı nev'inden bir vazife-i mahdûdesinden başka hizmeti olmadığı cihetle pâdişâha isnâd-ı cinnet derecesinde ta'arruzâtından ise Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'nin lağvı ve o küllî ma'âşın hazîne-mânde edilmesi re'yinde bulunmak rehîn-i evleviyyetdir.

"Sadâretde mağşûş-ı bî-hûş bir sal-hurde bulundurmak ve bunca maâşâtından başka beytü'l-mâl-ı müslimînden o ma'tûha onbeşbin lira hâne bahâsı verdirmek ihtilâl-ı şuûr alâmeti addolunmalıdır" diye feryâd edenlerin zann u zehâbları dahi bâtlı olup sadâretde Rıf'at Paşa gibi ihtiyâr ve mücerreb-i rüzgâr bir âdem bulundurmak Saîd, Kâmil paşaların ağızları kokusunu çekmekden hayırlı ve onbeşbin lira beytü'l-mâl-ı müslimîne göre bir meblağ-ı cüz'îdir.

Zâbita tarafından bir takım âdemlerin tevkif ve tazyîk olunmakta bulunmasını ser-rişte-i i'tirâz edenler dahi nâ-becâ mu'terizler olup a'dâmızın

burada ihtilâlât-ı dâhiliye ihdâsına çalışmakda olmaları ma'lûm olmasıyla bunlara karşı takayyüdât-ı inzibâtiyye icrâsı lüzûmu âşikâr ve kurunun yanında yaşda yanar medlûlünce bu sırada ba'zen erbâb-ı nâmusdan âdemler tevki' olunması dünyânın her tarafında vâki' şeylerden olup öyle âdemlere tarziyeler verildiği cihetle bunda i'tirâz edilebilecek bir cihet olmadığı bedî'dardır.

Tophâne ve Mekâtib-i askeriyye Nâzırı Zeki Paşa bî-günah yüzlerce talebeyi nefy ettirmektedir. Bunlardan hafiyen i'dâm olunanlar dahi vardır. Evlâd-ı milleti pâdişâha kurbân mı edelim? diye zebân-dırâzlık edenlere dahi Mekâtib-i askeriyye talebesi miyânına bir takım müfsidler girmiş olduğunu ve sâde-dil etfâlî iğfâl ile devlet ve memleket ve saltanatın hilâf-ı menfaat ve selâmeti olarak ihtilâlâ da'vet için bu müfsidlerin mesâîsine mukâbil tedâbîr-i şedîde ittihâzına ihtiyâc-ı kat'î bulunduğunu beyân ile iktifâ eyleriz.

Zâhirî ve bâtinî ashâb-ı ağrâzın tesvîlâtına müstenid olan bu i'tirâzâta verdiğimiz ecvibe erbâb-ı dikkat nazarında rehîn-i kifâyet olup bu i'tirâzlarla pâdişâha ihtilâl-ı şuûr isnâdı sırf nâ-bemahâl ve isti'fâya mecbûriyyet kizbinin ilâvesi ağrâz ve nefsanîyâta delîl-i mükemmeldir.

Aceba Abdülhâmîd hazretleri isti'fâ ederler ise devlet gavâil-i hâzırısından kurtulacak mıdır? Gavâil-i hâzırının muhdîsleri olan düvel-i ecnebiyyenin Abdülhamîd Hân hazretleri isti'fâ ettiler diye devletimiz üzerine ma'tûf olan nazar-ı tama'-ı ma'lûmîleri münkatî'mi olacak?

Farzen Abdülhamîd hazretleri gibi fatîn ve gayretli bir pâdişâha gavâil-i dâhiliye ve hâriciyenin vehâmeti fûtûr veriyor ise yeni pâdişâh nasıl mukâvemet edecek?

Kapudan Paşa mürtekib ise anın aleyhinde pâdişâha şikâyet ve tebyîn-i vehâmet mümkün olup fakat Mâbeyn-i humâyûn'un nüfûzu dest-i ecânibe geçerek Beyoğlu'nda altı Mâbeyn hâsıl olur ise o zaman mevki'i iktidâra gelecek mürtekib ecnebî mahmûlîleri aleyhinde nereye arz-ı şikâyet edebileceğiz?

Kimseyi kırmamak istedikleri cihetle Abdülhamîd hazretleri tarafından müşîrlerin, ferîklerin, livâların adedi teksîr ve hatta en berbâd halde bulunan Bahriyemizin bile paşalarını tevfi' eylemiş olmak en büyük i'tirâzâtı dâif olmakda olup vâkıa bûdçenin müsâadesi hâricinde rûteb-i askeriye verilmesi tensîb edilecek bir şey değilse de Serasker ve Kapudan Paşalar tarafından bu bâbda tenkîs-i tahsîsât yolunda tedbîrler bulunabileceği ve bu sebeble pâdişâhın cinnetini bi'l-iddiâ hal'ini istemek veya isti'fâ şâyiaları çıkarmak hamîyyetsizlik addolunmak lâzım geleceği dûrendîşân-ı vatan indinde huveydâdır.

Gerçi birçok jurnalciler külle yevm pâdişâhı sû-i kasd tertîbâtı haberleri vererek ihâfeden hâli kalmıyorlar ise de pâdişâh teşebbüsât-ı tıflâneyi teşebbüsât-ı ciddiyyeden tefrîka muktedir ve teşebbüsât-ı ciddiye ister hâricden olsun ister dâhilden olsun ne sûretle müretteb ise ana karşı tedâbîr-i mânia

ittihâzına her zaman hâzırdir.

Li-hâzâ Abdülhâmîd Hân hazretlerinin gavâil-i hâriciye ve dâhiliyeden bîzâr ve isti'fâya kadar rehîn-i ıztırâr olmaları kâbil-i tasavvur ve tefekkür ihtimâlâtından hâricdir.

Maâşâtın zammı yolundaki ihsânât-ı şâhâne dahi dâî-i ta'rîzât olmakda ise de teşvîk-i bendegân yolundaki ihsânât-ı şâhâneye mukâbil bendegân vazife-i me'mûriyyetlerini ifâda tezyîd-i gayrete bezl-i tâb ü tüvân etseler zamâimin kat kat fevkinde menâfi'-i devlet hâsıl olacağı nümâyân idüğine binâen bu bâbda ta'rîzi pâdişâh-ı civânmerde değil tezyîd-i gayret etmiyen me'mûr-ı nâ-merde tevcîh etmelidir.

Nice tecrübeler, nice işler, nice âdemler görmüş bu pâdişâh elimizden gider ise hâlimiz yamandır.

Vâkıa bunca mu'zılât-ı umûr içinde hatâsız iş görmek mümkün değil ise de tecrübe-i umûr etmiş âdemin edeceği hatâ ile tecrübesizlerin edecekleri hatâ ve pederimiz makâmında olan pâdişâhımızdan gördüğümüz cefâ ile makâm-ı hilâfetin nüfûzuna halel gelür ise ecnebilerden göreceğimiz cevri ü ezâ arasında dünyalar kadar fark vardır.

Hele Abdülhamîd hazretlerinin te'mîn-i cân ü mâl için kefâlet-i müştereke-i süferâyâ ilticâları ihtimâlât-ı akliyye hâricinde bir keyfiyyet ve buna inanmak izâr-ı hamakattır.

Lâf u güzâf-ı dürûğ-âmiz ile tahdîş-i ezhân ve her gün başka tarzda ihtirâ'-ı hezeyân eden herze-kârânın bu isti'fâ hezeyânlarını kat'iyen red ederiz.

Yazacağımız ikinci makâlede bu bâbda câlib-i nazar-ı dikkat olacak sair cihetlerden bahs etmekliğimiz musammemdir.

III- SÜRGÜN HAYATI:

Kendisinin sık sık ifâde ettiği gibi, Said Bey'in çektiği sıkıntılardan kaynağı, karakter zaafiyetinin bir silâhı haline getirdiği dili ve kalemi olmuştur. Yemen'e sürgün edilmesinin ve burada dokuz yıl sürgün hayatı yaşamasının sebebini de söyledikleri ve yazdıklarıyla açıklar.

Kaleminin, nesrinden ve nazmından neler çektiğini, sürgünde iken yazdığı ve daha sonra "Hasbihâl" başlığıyla *Sabah* 'ta neşrettiği şiirinin şu beyti ile özetlemektedir:

*"Zabt olunmaz at gibi urdun beni yerden yere
Nesr u nazmından neler çekdim senin ey hâme ben" (69).*

a- Sürgüne Gönderilmesi:

(69) *Servet-i Fünûn*, aynı nüsha.

Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ'da hakkında alınan sürgün kararı mazbatasında⁽⁷⁰⁾, "Kasideci-zâde Ziya Efendi'nin ahvâl-i mefsetet iştimâline dâir verilen ihbârname, efendi-i mûmâ-ileyhin, Avrupa'da Hilâfet-i uzmâ-yı Osmaniye ve Saltanat-ı seniyye aleyhinde neşrolunmakta olan evrâk-ı muzırraya delâlet ve muâvenet ve matbuat-ı muzırrayı memâlik-i şâhânede neşre cür'et etmekde bulunduğu arz u beyân olunması üzerine, Zabtiye Nezâretince ol babda icrâ olunan taharriyât sırasında mûmâ-ileyhin kayın birâderi olan Şûrâ-yı Devlet Bidâyet Mahkemesi âzâsından Ferdî Bey'in⁽⁷¹⁾ hânesinde birçok evrâk-ı muzırta bulunarak bunların kâmilen mûmâ-ileyh Ziya Efendi ve Ferdî Bey ile mahkeme-i mezkûre reisi Saîd Bey tarafından müştereken tertîb ve tahrîr ikrârlarıyla mütebeyyen ve sâbit olmak..." savıyla Saîd Bey ve suç ortaklarının memuriyetden tardılarıyla, Osmanlı Ceza Kanununun ellibeşinci ve ellisekizinci maddeleri gereğince müebbed hapis ile kalebed edilerek Fizan veya Taife sürülmeleri kararlaştırılmış, ancak sürgün mahalli daha sonra Yemen'e çevrilmiştir.

16 Receb 1317 (20 Kasım 1899) tarihini taşıyan sürgün kararı mazbatasında ifade edilen, "devlet ve saltanat aleyhine neşrolunan muzır neşriyâta muavenet" ve dedikoduya sebebiyet gibi suçlamalar, Saîd Bey'in, sürgünden bir yıl kadar önce kaleme aldığı "İntihâb-ı Memûrîn Komisyonu Mazbatası Lâyihası" ve bilahere, sürgünden birkaç ay önce yazdığı "İsti'fâ-yı humâyûn Şâyiâtı" adlı makalesinin muhtevaları ile paralellik arz etmektedir. Sürgünden döndükten sonra 1326 (1908)'da "Teşhir-i İzmihlâl" adıyla neşrettiği İntihâb-ı Memûrîn Komisyonu Lâyihası'nda Saîd Bey'in, dönemin bütün üst düzey devlet memurlarını ağır bir dille eleştirdiği görülmektedir. Bu lâyihayı adeta bir silâh gibi kullanmış, İstanbul dışında neşretmek tehdidiyle Abdülhamid'den "inâyet" elde etmeyi başarmıştır: "İntihâb-ı Me'mûrîn Komisyonu Mazbatası Lâyihası'nı Filibe'de tab' ettirmek üzere Ebuzziya'ya⁽⁷²⁾ müracaat etmiş idiysem de muahharen şâyân buyrulan inâyet-i seniyye üzerine bu tasavvurdan külliyyen sarf-ı nazar ettiğimi ve bendelerinden ruhsat almaksızın Ebuzziyâ'nın bir harf bile o mazbatadan basması mümkün olamayacağını arz eylerim. Fermân veliyyü'l-emr efendimindir. Çâkerleri Saîd"⁽⁷³⁾.

Bu arızanın altında tarih bulunmamaktadır. Ancak Padişâh'a takdîm edildikten sonra, evrakın arka yüzüne 22 Cemaziyyevvel 1316 (7 Kasım 1898) tarihi ile beraber "Lâstik Saîd Bey" ibâresi yazılmıştır.

"İsti'fâ-yı humâyûn Şâyiâtı" başlığını taşıyan makalesi, devletin harici

(70) BOA, YEE, 35-1755-98-94.

(71) Saîd Bey ile nefyedilenler, mazbatada görüldüğü gibi, Kasidecizâde Ziya Efendi (Ziya Molla) ve kayın birâderi Ferdî (Mehmed Ferdî) Bey'dir. Ziya Efendi bu sırada Şehremâneti'nde "Meclis-i Emânet" üyesidir. Bkz. *1317 Devlet Salnâmesi*, s. 368. M. Şükrü Hanioglu, Ziya Molla'yı Şûrâ-yı Devlet üyesi gösterdiği gibi iki kardeşinin de beraberinde sürüldüğünü yazmaktadır. Bkz. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul, 1985, s. 338.

(72) Ebuzziya Tevfik (1848-1913)

(73) BOA, YEE, 15-1150-74-14.

ve dahili politikalarını eleştirdiği gibi, jurnalcilikten devlet memurlarının yolsuzluklarına kadar bir dizi eleştiriye ihtivâ etmektedir. Said Bey'in bu makalesindeki eleştiri ve suçlamaların asıl hedefi, devletin tepe noktasında olması hasebiyle, Sultan Abdülhamid'dir ve makale, istidrâk sanatının (över gibi görünerek zımnen kötüleme) bir şaheseridir.

Öyle anlaşılıyor ki gerek matbuat çevresinde ve gerek devlet ricali arasında dostundan çok düşmanı olan Said Bey'in bu tür yazıları, kendisini istemeyenlerin ekmeğine yağ sürmüş ve dokuz yıl gibi insan ömrü için epey bir zaman sürgün hayatı yaşamasına neden olmuştur. Sürgün hayatını Yemen'in San'a şehrinde mahpus olarak⁽⁷⁴⁾ geçiren Said Bey'in, sürgün günlerine dair ne yazık ki elimizde bilgi bulunmamaktadır.

b- Sürgün Dönüşü ve Sonun Başlangıcı

İkinci Meşrûtiyet'in ilânından hemen sonra, Kanun-ı Esâsî hükümlerinin tatbiki zmnında çıkan irâde-i seniyye gereği bütün siyâsî suçlular hakkında bir umûmî af ilan edilmiş⁽⁷⁵⁾ ve bu aftan yararlanarak Saîd Bey sürgünden kurtulmuştur. İstanbul'a Hidiviye vapuruyla geleceği telgrafla bildirilmiş ve Saîd Bey'in İstanbul'a dönüşü basında yer almıştır. Vaktiyle hocalık yaptığı Mekteb-i Sultani mezunlarınca tertib edilen bir heyet, karşılama töreni için Şirket-i Hayriyye'nin 49 no'lu vapurunu kiralayarak hazırlıklara başlamışlardır. Saîd Bey ve Ziya Molla'nın aileleri de başka tekneler kiralayarak karşılama törenine iştirak etmişler ve 30 Ağustos 1908 Pazar günü, Şirket-i Hayriyye'nin 49 no'lu vapurunda Hassa Ordusu 1. Alayı'na ait mızıkâ takımının çaldığı Vatan Marşı eşliğinde, Küçükçekmece'ye kadar gidilerek burada Saîd Bey'leri getiren vapur karşılanmıştır.

31 Ağustos 1908 tarihli **Sabah**, Said Bey'in dönüşünü şu satırlarla vermiştir: "Şûrâ-yı Devlet İstinâf Mahkemesi (Bidâyet Mahkemesi olacak) riyâsetinde bulunmakta iken Yemen'e nefyedilmiş olan ve senelerden beri orada bulunan meşâhir-i muharrirîn-i Osmâniye'den Saîd Beyefendi hazretleri Hidiviye Vapuruyla dün Dersââdet'e muvâsalat eylemiş ve birçok eviddâ vü ehîbbâsiyle ahrâr-ı ümmet tarafından istikbâl edilerek alkışlanmıştır.

Müşârunileyh vapurdan çıkdıktan sonra Kadıköy Altıyolağzı nâm mahalde dâmâdları Mazhar Beyefendi'nin hânesine gitmiştir. Mezkûr vapur ile Yemen'de menfâda bulunan Kasideci-zâde Ziya Molla Beyefendi⁽⁷⁶⁾ dahi gelmiştir."

Aynı gazetenin 7 Eylül 1908 tarihli nüshasında, aradan bir hafta geçmesine rağmen, bu karşılama törenine dair teferruatlı bilgi verilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Meşrûtiyet'in ilânının vermiş olduğu sarhoşlukla bu tören, siyasi

(74) Ahmed Râsim, aynı yer, s. 140.

(75) *Sabah*, 26 Temmuz 1908.

(76) Sürgün arkadaşlarından Ferdi Bey'e dair bilgi yok.

bir boy gösterisine dönüştürülmüştür.

Saîd Bey'in, muhtemelen uzun deniz yolculuğunun etkisiyle hastalana-
rak bitap düştüğü anlaşılmaktadır. Nitekim karşılama töreni esnâsında, kendi-
lerini karşılayanları Ziya Molla selâmlıyarak bir teşekkür konuşması yapmış
ve Saîd Bey ise, bir sedye üzerinde eski öğrencilerinin ellerinde Kadıköy'den
Altıyol'a kadar taşınmıştır⁽⁷⁷⁾.

Saîd Bey İstanbul'a döndükten üçbuçuk ay sonra, 14 Aralık 1908 tari-
hinde⁽⁷⁸⁾ Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi riyâsetine tayin edilmiş ve burada
beş yıl daha çalıştıktan sonra 3 Şubat 1913'de altmışbeş yaşını doldurmuş ol-
duğundan yaş haddinden emekliye sevk edilmiştir⁽⁷⁹⁾.

Saîd Bey'in emeklilik hayatı sekiz yıl sürmüştür. Bu dönemde daha çok
okumak ve yazmakla meşgul olmuş, matbuatla da ilgisini devam ettirmiştir.
Bu, daha çok mülâkatlar vermek ve bazı konulardaki anılarını yazmak şeklin-
de olmuştur. Matbu eserlerinin bir kısmı emeklilik döneminin mahsulüdür.

Saîd Bey 15 Mart 1921 Salı günü vefat etmiştir. 17 Mart 1921 tarihli
gazetelerin⁽⁸⁰⁾ "müessif bir zıyâ ", "büyük bir zıyâ " başlıklarıyla verdikleri
Saîd Bey'in ölüm haberinde, "dün kemâl-ı teessürle haber aldığımızı göre
meşâhir-i üdebâdan Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Hacı Kemâl Paşa-
zâde Saîd Bey evvelki gün irtihâl etmiştir" ifâdeleri kullanılmıştır. Bundan
anlaşıyor ki 17 Mart Perşembe günü yazdıkları haber, bir önceki gün yani 16
Mart Çarşamba gününe ait olup, "evvelki gün" ise 15 Mart Salı gününe
tesâdüf etmektedir.

Ölümünden önce Üsküdar - Sultantepe'de damadının evinde kaldığı an-
laşılan Saîd Bey'in cenaze merasimi ile ilgili *İkdâm* 'ın haberinde⁽⁸¹⁾, "Kemâl
Paşa-zâde Saîd Bey'in cenazesi bugün (18 Mart Cuma) Üsküdar'da Sultande-
pesi'nde damadı Üsküdar Müdde-i umûmîsi Mazhar Bey'in hânesinden kaldı-
rılarak" ifâdeleriyle bu husus tasrih edilmiştir.

73 yaşında vefat eden Saîd Bey'in cenazesi bir istimbotla Sirkeci İskele-
si'ne getirilmiş, öğleden önce saat onbuçukda Yeni Câmî'de cenaze namazı
kılındıktan sonra, kalabalık bir topluluk tarafından Süleymaniye Câmîi
hazîresinde babası Kemâl Paşa'nın yanına defnedilmiştir⁽⁸²⁾. Süleymani-
ye'deki hazîreye defin için irâde-i seniyye sâdır olmuş⁽⁸³⁾, basın dünyasının
önde gelen isimleri, Osmanlı Matbuât Cemiyeti adına Ercümend Ekrem ve
Girdilî Sâki Bey ile dost ve yakınları, cenaze merasiminde kalabalık bir top-

(77) *Sabah*, 7 Eylül 1908.

(78) Sicill-i Ahvâl Defteri, aynı yer.

(79) Sicill-i Ahvâl Defteri, aynı yer.

(80) *Vakî*, 17 Mart 1921; *İkdâm*, 17 Mart 1921.

(81) *İkdâm*, 18 Mart 1921.

(82) *İkdâm*, 18 Mart 1921; keza aynı gazetenin 19 Mart nüshası.

(83) *İkdâm*, 18 Mart 1921.

(84) *İkdâm*, 19 Mart 1921.

luluk oluşturmuşlardır⁽⁸⁴⁾.

Süleymaniye hazîresinde müteaddid aramalarımıza rağmen, maalesef ne Saîd Bey'in ve ne de babasının kabrine tesadüf olunmamıştır.

Tarihî şahsiyetlerin yaptıkları, yazdıkları ve söyledikleri alt alta konulunca, profilden de olsa zaaflarıyla, çelişkileriyle, erdemleriyle hata ve sevaplarıyla ortaya ilginç bir tablo çıkmaktadır ve sanırım Tarih'in enteresan yönlerinden biri de budur.

IV- SAİD BEY'İN ESERLERİ:

Saîd Bey çok velûd bir yazardır. Muhtelif konularda te'lif ve tercüme olmak üzere 17 adet eser kaleme almıştır. Bu eserlerden 15 tanesi matbu olup kütüphanelerde mevcuttur. Biri ise *Terâcim-i Ahvâl-i Mu'âsurîn* adıyla hazırlanmıştır ve yazma halindedir. Bu eseri tamamlanmamıştır. Diğer bir eseri Fransız hukukcusu Ortolan'ın (Joseph Louis Elzear Ortolan 1802-1873) *Ceza Hukuku* adlı tercümesidir. Bunun müsveddeleri, Saîd Bey'in ifadesine göre, sürgünde olduğu sıralarda, kendisinin topladığı ve babasından kalan kitaplarıyla beraber müsadere edilerek Beşiktaş'da denize atılmış veya Çenberlitaş Hamamı külhanında yakılmıştır⁽⁸⁵⁾.

Saîd Bey'in eserleri hukuk ağırlıklı olmakla beraber, iktisat, hukuk, ceza hukuku, adlî tıp, devletler hukuku, siyasî ve idarî hukuk, etnografya, sosyoloji, dil ve biyografi gibi muhtelif sahalara ilgilidir.

İlk basılan eseri tercüme olup kendisine "Rousseau Mütercimi"⁽⁸⁶⁾ diye şöhret kazandıran Jean Jacques Rousseau'nun *Fazâil-i Ahâliyye ve Kemâlât-ı İlmîyye* adı ile çevirdiği eserdir. 1299/1284 yılında basılmıştır. Eserleri, alfabetik sıra ile aşağıya çıkarılmıştır.

1- Ahmed Midhat Efendi Hazretleri'ne Arızadır; Saîd, Reîs-i Mahkeme-i Bidâyet der Şûrâ-yı Devlet, İstanbul, 1315, 40 sahife.

Bu risalede Saîd Bey, yabancı dillerden yapılan tercümelerde düşülen hatalara değinmiş, bilhassa Avrupa klasiklerinin tercüme edilmelerinin zorluğu bir tarafa, mahzurları üzerinde durmuştur. Esasen bu risale, Saîd Bey'in, "Galetât-ı Terceme" adlı eserinin 14. Defter'i üzerine Ahmed Midhat Efendi'nin kaleme aldığı bir makalesine cevap teşkil etmektedir ve adı geçen eserin 15. Defter'inden ayrı olarak neşredilmiştir: "...pek büyük zahmet ve külfetler ihtiyâriyle klasik denilen o heyâkil-i ma'nevîyyeyi tercemeye çalışmaklığımız abesle iştigaldir... Terakki-i hakîki, maarif-i umûmiyyemizin her kısmını, memâliki mütemeddinece el-yevm cârî ve mu'teber olan fikirlere tevfikân mülkümüzde tevsî' u ta'mîme çalışmakla hâsıl olup, zât-ı vâlâlarının klasikleri bu kadar şiddetle iltizâm buyurmaları, klasik lafzına

(85) *Servet-i Fünûn*, 16 Teşrin-i evvel, 1919, s. 8.

(86) Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara 1976, s. 39.

meftûniyyetden 'classicomanie' denilebilecek bir illetden başka bir sebebe haml olunamaz." s. 40

2- Dâru'l-Kütûb: İstanbul, 1303. Üç risale halinde Saîd Bey'in muhtelif konularda kaleme aldığı ve tercüme ettiği makalelerden oluşmaktadır.

I. Risale; onüç adet makaleden ibarettir, 1-80 sahifeler.

a- İlm-i Servet

b- Menfaat ve Kıymet

c- Ma'den Kömürü

d- Sanayi'

e- Vergi

f- Menfaat-ı ikdâm u gayret ve Mazarrat-ı teseyyüb ve âdem-i himmet

g- Japonya

h- Küçük küçük ma'lûmât: Bu makalede yazar, kendisine göre önemli gördüğü veya "ma'lûmât-ı nâdire" olarak telakki ettiği bilgileri, "bunu biliyor muydunuz" kabilinden birer ikişer cümle ile vermiştir:

"Dünya'da en büyük ve musattah kubbe İstanbul'da Ayasofya Câmi'-i şerîfinin kubbesidir." s. 49

"Avrupa akvâmı içinde en çok vergi veren kavim İngiliz Kavmi olup, en az veren kavim dahi İsviçre Kavmi'dir." s. 50.

"Dünya'da ulûm ve fûnûn ve sanâyi'-i mütenevvia ve elsine-i muhtelif üzerine en çok kitâb tab' ve fûrûht olunan şehir, Almanya'da Leipzig şehri olup mahall-i mezbûr küçük bir şehir iken anda dörtyüz-altmış sahhâf mağazası mevcûd ve her sene bir kitâb panayırı kurulmak mu'tâddır." s. 50-51.

"Şimdiye kadar vukû'ı ma'lûm olan hareket-i arzların nüfûsca itlâfâtına nazaran en vahîmi, Milâd'ın 526 sâlinde Antakya'da vukû' bulan hareket-i arzıdır ki, bunda üçyüzbin nüfûs vefât etmiştir." s. 52.

"En çâpek lakırdı söyleyenler bir saatde nihayet yedibinbeşyüz kelime telaffuz edebilüp, ale'l-âde tekellüm olunur ise ikibin lakırdı söylenilür." s. 56.

"İsm-i câmid olarak lisân-ı Arab'da yûzonbin ve Alman lisânında sekzenbin ve Rumca'da ellibin ve İtalyan lisânında kırkbeşbin ve Fransız lisânında otuzbin ve İngiliz lisânında yirmibeşbin ve İspanyol lisânında yirmibin kelime vardır." s. 56.

ı- İrâd Vergisi

i- Teksîr-i mahsûlât

j- Beliyye-i harîk yahut sigorta

k- Garâib-i âdât-ı akvâm

l- Envâ'-ı mesâkin ve ol babdaki âdât

II. Risâle; 82-158 sahifeler arasında oniki makaleden ibaret.

a- Ticâret-i Bahriyye

b- Terakki-i zirâât

c- Maarif

d- Garâib-i âdât-ı akvâme- Envâ'-ı me'kûlât

e- Envâ'-ı me'kûlât

f- Müskirât

g- Elbise ve Tezyînât

h- Fazâil-i Ahâliyye ve Kemâlât-ı İlmiyye'de ifâde-i mahsûse ünvâniyle muharrer bir benddir.

ı- Terakki-i Zirâat

i- İstatistik

j- Ticâret

k- Mûsâdemât-ı Bahriyye ve Halic-i Kostantiniyye

III. Risâle; 162-272 sahifeler arasında oniki makale.

a- Ticâret-i Berriye ve Bahriyye

b- Vücûduna muhtâc olduğumuz bir hey'et. (Bu makalede yazar, bir umûmî istatistik hey'etinin kurulması üzerinde durmaktadır)

c- Ma'denlerimiz

d- Terakki-i Zirâat

e- Zürrâ'ımız

f- Turûk-ı mevâridât

g- İslahât-ı Sanaâyi'

h- Vesâit-i İstihsâl-i mahsûlât

ı- Terakki-i Zirâat

i- Ali Ferrûh Bey'in "Kanûn-ı Tabi'at" hakkında "Hikmet-i Ahlâk" nâmındaki kitâbı üzerine yazılan mütâlaanâme. (Adı geçen eserin tenkidi)

j- Sa'âdetlü Ali Sedâd Beyefendi hazretlerinin "Mîzânü'l-ukûl fi'l-Mantık ve 'l-usûl" nâmındaki kitâb-ı müstetâb-ı âlileri hakkında yazılan mütâlaanâmedir. (Ahmed Cevdet Paşa'nın oğlu Ali Sedâd Bey'in 1303/1888 tarihinde neşredilen Mantık ve Metodoloji'ye dâir 250 sahifelik kitabına yazdığı takrîz)

k- Nahv-ı Türkî'ye yazılan mukaddeme

ı- İngiliz Mektûbları; 1288/1871'de "Hakâyıku'l-Vekâyi' Gazetesi"ne, İstanbul'da bulunan bir İngiliz diplomatının İngiltere Dışişleri Bakanı'na gön-

derdiği mektûbların tercemesi ünvânı altında dercedilen onbir aded mektûbdur.

Mektupların münderecatı Osmanlı Devleti'nin iç ve dış meselelerine ait olmakla beraber ağırlık, Fransa'nın Almanya'ya mağlûbiyetinden bilistifâde, Rusya'nın Paris ahidnâmesini bozdurmağa ve Karadeniz'in tarafsızlığını ilgaya kalkışma teşebbüsleri üzerinedir.

3- Fazâil-i Ahlâkiyye ve Kemâlât-ı İlmiyye; ^(86a) Bu risâle, Fransız (Dijon) Akademisi'nin vaktiyle ortaya attığı, "İlimlerin yeniden temellendirilmesi ahlâkın tasfiyesine hizmet etti mi etmedi mi?" sorusuna, Rousseau'nun (1712-1778) verdiği cevâbı ihtiva eden ve 1750'de kaleme aldığı etüdün Türkçe'ye çevirisidir. İstanbul, 1299; 60 sahife.

4- Galetât-ı Terceme; Saîd Bey'in bu eserinin tamamı 18 defter, yani risâle olup, ilki 1306/1889'da İstanbul-Mahmud Bey Matbaası'nda ve 18. Defter ise 1324'de yine İstanbul-Hilâl Matbaası'nda basılmıştır. Yazar, Galetât-ı Terceme'yi "mütercimlere bir hizmet olmak üzere" kaleme aldığını ifade etmektedir. 18 defter hâlinde neşrettiği bu çalışmanın 19. Defter'inin de basılacağını⁽⁸⁷⁾ haber veren müellifin bu basım işini gerçekleştiremediği anlaşılmaktadır.

1. Defter'in mukaddimesinde müellif, aynı zamanda mütercimlere de bir duyuru olmak üzere, bu eserin 25 yıllık bir çalışma hayatı esnasında kaydedilen bazı kelime ve istilâhların ve bunlara dair bazı mütalaaların bir araya getirilmesiyle meydana geldiğini yazmaktadır. Kelime ve terimler, Fransız alfabesindeki harf sırasına göre verilmiş, tercüme hataları ile yanlış kullanımlar, bilhassa müteradif kelimelerin tercümesinde düşülen hatalar misallerle ortaya konulmuş ve doğruları cümlelerle izah edilmiştir.

5- Garâib-i Âdât-ı Akvâm: Eser 64 küçük boy sahifedir. İstanbul - Şirket-i Mürettebiyye Matbaası'nda 1303 tarihinde basılmıştır. Osmanlı Kütübhanesi serisinin 5. kitabıdır. Aynı serinin 12. kitabı olarak ve aynı adla Ahmed Râsim'in de bir kitabı vardır. Bu kitabın, yine Şirket-i Mürettebiyye Matbaası'nda 1304 tarihinde basılmış olup, yazar; Saîd Bey'in eserine zeyl olarak kaleme aldığını ifade etmektedir ⁽⁸⁸⁾.

Saîd Bey'in bu eserinde, muhtelif kavimlerin âdetlerinden, yaşayış tarzlarından, mesken, yemek ve dinî merasimlerinden bahsedilmektedir.

Bu kitaptaki konu başlıkları:

a- Envâ'-ı mesâkin ve ol baddaki âdât; bu başlık altında (s.4-12) Afrika Zenci kabileleri, Arab kabileleri, Eskimolar, Rusya, İsviçre, Fransa, Alman-

(86a) Rousseau'nun "Discurs Sur les Sciences et les Arts" orjinal adlı bu eserin, daha sonra Sabahattin Eyüboğlu tarafından yapılan tercümesi 1942 ve 1943'de "İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk" ismiyle basılmıştır. Ayrıca 1959'da yine aynı adla Osman Yüksel Serdengeçti'nin takdim yazısıyla bir baskısı daha yapılmıştır. Ancak her üç baskıda da Saîd Bey'den bahsedilmemiştir.

(87) *Servet-i Fünûn*.

(88) Ahmed Râsim, *Garâib-i Âdât-ı Akvâm*, İstanbul, 1304, s. 67.

ya, İtalya, İspanya, Hindistan, Çin ve Japonya'da meskenlerin özellikleri ve yapı tarzları anlatılmıştır.

b) Envâ'-ı me'kûlât; (s. 13-18) muhtelif kavimlerin yemek âdetleri ve yiyecekleri hakkında bilgi veriliyor: "...Sudan'da bazı cezâir ahâlisi dahi çamur ekliyle me'lûf olup fakat bunların bir günâ mecbûriyeti ve çamurun ise asla lezzeti olmadığından bu işihâ bir hastalık sayılabilir."

"İkiyüz sene evveline (kitabın basıldığı tarihe göre) gelinceye kadar Avrupa'da dahi herkes el ile taâm etmekte iken muahharan herkesin yekdiğinden istikrâhına ve ba'zı il-el-i sâriyyeden ihtirâzına mebnî el değdirmeyerek taâmı herkes kendi tabağına alup çatal ve bıçak ile ekl etmek kaidesi ittihâz ve ta'mîm ve sâir ba'zı akvâm tarafından mehâşin-i mezbûreye binâen Avrupaluların âdet-i mezbûresi taklîd edilmiştir."

c- Müskirât; (s. 18-37) yer yüzünde bulunan medenî ve vahşî topluluklarda hemen herkesin müskirât kullandığı, Sibiryâ'da keten tohumundan, Tatar kavimlerinin sütden, Hindistan cevizinin bulunduğu coğrafyadaki kavimlerin bu cevizden şarap ürettikleri, Amerika'da rakının şeker kamışı şiresinden, Macaristan ve Hirvatistan'da ise mürdüm eriğinden üretildiği anlatılıyor.

d- Elbise ve Tezyînât, (s. 37-44)

e- Afrika'nın batısındaki kavimlerin âdetleri, (s. 45-52)

f- Japonya ahvâl ve âdâtına dair ma'lûmât, (s. 53-61)

g- Çinlilerin intiharları, (s. 61-62)

h- Çinlilerin ma'lûmât-ı tıbbiyeleri ve sûret-i tedâvileri, (s. 63-64)

6- Hukûk-ı Düvel; (Cebrail Gregor ile beraber) Kitap Devletler Hukuku alanında ülkemizde ilk basılan eser özelliğini taşımaktadır⁽⁸⁹⁾. Bu eser, 54 sahifelik bir mukaddime ile iki bölümden oluşmaktadır. Kitabın mukaddimesinde; Devletler Hukuku'nun tarifi, kısımları, kaynakları ve tarihi üzerinde durulmuş, devlet, saltanat, eyâlet-i mümtâze, millet, kavim, ırk gibi kavramlar izah edilmiştir.

Birinci kısımda "Hâl-i hazar" (s. 55-110), İkinci kısımda ise "Hâl-i harb" (s. 111-152) konuları işlenmiştir. Kitap Saîd Bey'in bir beyti ile son bulmaktadır:

*"Himmet az olsa dahi fâide küllî görünür
İhtiyâcâta muvâfık gelen âsâra çalıs"*

(89) Bkz. M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu*, İstanbul 1974, C. II, s. 592.

İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1299/1882, 156 sahife.

7- Hukuk-ı Siyâsiye-i Osmaniye; İstanbul, Alemdar Matbaası, 1329, 160 sahife.

Bu kitap, Sâid Bey'in 1301-1304 / 1883 - 1886 yılları arasında Hukuk Mektebi'nde okuttuğu Anayasa ve İdâre Hukuku ders notlarının daha sonra neşrinden meydana gelmiştir. Kitap basıldığı sırada Saîd Bey Şurâ-yı Devlet'de Tanzimat Dairesi başkanıdır.

Kitabın girişinde dersin tarifi üzerinde duruluyor ve hukukun ne'ileri anlatılıyor. Birinci kısımda (3-24 sahifeler) Hukuk-ı Siyasiye hakkında genel bilgiler verilmektedir. İkinci kısımda ise (24-160 sahifeler) Tanzîmat'ın sebepleri anlatılmakta ve bu dönemin geniş bir tahlili yapılmaktadır.

8- Kamus-ı Saîd, Musavver, Fransızca'dan Türkçe'ye, 1. Cild, Cüz 1, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1334/1918, 4 320 sayfa.

Büyük boy kâğıda basılmış olup, birinci cildin birinci cüz'ü "A" harfinden "Amphotére" sözcüğüne kadar olan kelimeleri ihtiva etmektedir. Bu ölçüler çerçevesinde düşünüldüğünde lügatin çok geniş olarak tasarlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Resimli olan bu lügat ne yazıkki tamamlanamamıştır.

9- Medhal-i Usûl-i Mes'ûliyyet-i Vükelâ; Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1326, 46 sahife.

Saîd Bey'in bu çalışması bir giriş ve iki bölümden ibarettir. Kitabın girişinde (1-30 sahifeler) devlet hizmetinde bulunan vekillerin - bakanların - gerek devlet hizmetindeki faaliyetleri esnasında resmî sıfatları ile işledikleri suçlardan dolayı meydana gelen sorumluluk ve gerek ferd olarak işledikleri kabahatlardan doğan mes'ûliyetleri anlatılmıştır:

"Hidemât-ı umûmiyyede bulunan her me'mûra ve husûsiyle vükelâyâ terettüb eden mes'ûliyyet iki nev'idir. Vükelâ evvela hey'et-i ictimâiyyenin her ferdi gibi me'mûriyyetleri hâricindeki ef'âllerinden mes'ûldürler. Bu hâlâtta kendileri kavânîn-i umûmiyye-i cezâiyyeye tâbi' ve hatâlarıyle zuhûra getürdükleri zararları tazmîne mecbûrdurlar. Bu mes'ûliyyete 'mes'ûliyyet-i âdiye' ve yahud 'hukûk-ı müstereke-i umûmiyyeden münbais mes'ûliyyet' derler. Lâkin vükelâ, me'mûriyyetleri iktizâsınca mâhiyyet-i mahsûsai hâiz bir takım ef'âlde bulunabilirler. Bu sebeble bir mes'ûliyyet-i mahsûsa terettüb eder ki, ana mes'ûliyyet-i siyâsiyye veya tahsîs-i ma'nâ ile 'mes'ûliyyet-i vükelâ' denilür" (s.3)

Bu bahisde, işlenen suçlardan dolayı, suçun cinsine göre davanın ikamesi, muhâkemenin görülmesi ve verilecek cezalar üzerinde durulmuştur. Konu ile ilgili, Belçika, Fransa ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerindeki tatbikattan söz edilmektedir. Keza girişte, vekillerin istinadgâhı olan kural ve kaideler üzerindeki muhtelif görüş ve düşünceler ileri sürülerek "İdâre Hukû-

ku"nun felsefi boyutu üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde (s.31-34) "Vükelâ kimlerdir" sorusu ile konuya girilerek vekillerin tarifi yapılmıştır: "Vükelâ şol zâtlara denilmeli ki, şuâbât-ı umûr-ı hükûmetde kendilerinin fevklerinde hükümdardan başka kimse olmaya..."

İkinci bölümde (s. 34-46) "Mesâil-i mahsûsa" başlığı altında, üç önemli mesele gündeme getirilerek tartışılmıştır:

- 1- Bir vekilin mes'ûliyeti ne zaman başlar ve ne zaman sona erer?
- 2- Memuriyetden çekilmiş bir vekil, sıradan bir insan mı sayılmalı ve onu umûmi mahkemeler mi muhâkeme etmeli?
- 3- Mes'ûliyeti olan vekillerin, vükelâdan olmayan suç ortaklarının cürümleri hakkında ne yapmalı?

10- Mehâkim; İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1306-75 sahife.

Kitap altı fasıldan ibarettir. Sırasıyla mahkemenin tarifi ve mahkemele-
rine dair umûmi bilgiler verilmiş; mahkemeler ile hükûmet idâresinin yekdiğ-
erine karşı görev ve yetki sınırları tartışılmıştır. Memurların muhakeme
usûlleri anlatılmış; kanunların izahı ile ilgili, bilhassa izaha ve tefsire muhtaç
kanunlara dair açıklamalarda bulunulmuştur. Kitabın son faslı hapishanelere
tahsis edilmiştir.

11- Sefirler ve Şehbenderler; Kostantiniyye, Matbaa-i Ebu'z-ziyâ, 1307, 88 sahife.

Eser iki kısımdan oluşuyor. Birinci kısım; "Hukuk ve Vazâif", ikinci
kısım "Fıkarât ve Letâif". Birinci kısımda diplomasi mesleğinin tarifi, mesle-
ğin özellikleri, rütbeleri ve devletlerarası münasebetlerde diplomatların fonk-
siyonları üzerinde durulmuştur: "Yeni çıkma ta'bîrâtdan olmak üzere (diplo-
masi) ta'bîriyle yâd olunan bir ilim mevcut olup, ilm-i mezbûra (ilm-i
münâsebât-ı düveliyye) demekliğimiz münâsibdir."

"Lâyıkıyla vâkıf-ı muâmelât ve münâsebât-ı düveliyye olan erbâb-ı
iktidâra vasıf olarak diplomat denildiği gibi, mesâlih-i hâriciye-i düveli tem-
şiyete vâsıta olan zevâta sıfat-ı me'mûriyyet olarak diplomat derler..." (s. 7-8)

Müellif, diplomasi kelimesinin kullanılış tarihini, devletlerarası elçi
teâtisi ve bu müessesenin önem kazanmasını, bir diplomatın husûsiyetlerini
ve neleri bilmek zorunda olduklarını izah eder: "Yeni çıkma olduğunu beyân
eylediğim (diplomasi) ta'bîrinin Avrupa ricâl-ı devletince isti'mâli kam-ı
sâbık⁽⁹⁰⁾ evâhirinde taammüm eylemeğe başlamışsa da mevzû'un-lehi olan
diplomasi ilminin vücûdu nev'-i beşerin milel ve akvâma münkasım olması
zamamı kadar kadîmdir... Ya'ni milel ve düvelin harb i'lân etmek veya sulh

(90) XVIII. Asrın son çeyreği.

veya ittifâk veya sâir bir şey teklîf eylemek için yek diğere sefir veya münâdî irsâl etmeleri en kadîm âdâtdandır."

"Onbeşinci asırda Avrupa'da ulûm ve maârifin yeniden intişâra başlaması ve barutun icâdiyle Amerika'nın keşfi gibi hâlât-ı fevka'lâde zuhûra gelmesi diplomatlığın revâcına bâis olmuştur." (s. 8-9)

Diplomasi mesleğinin tarihi gelişimi hakkında bilgi veren müellif, bir diplomatın neleri bilmesi gerektiği hususunda da şunları söylemektedir: "Bir diplomat ilm-i hukuk-ı düvele ve Avrupa devletlerinin kavân-ı esâsiyyesiyle usûl-i idârelerine ve tarih-i umûmiye ve birkaç elsineye herhalde vâkıf olmak lâzımdır. Pek lâzım şeylerden biri de diplomasi ilminde mütemâyiz ve meşhûr zevâtın âsâr-ı kalemiyyeleriyle terceme-i hâllerini bilmektir."

Diplomatların rütbe ve ünvanları ile statülerine dair kitapta şu bilgiler yer almaktadır: "Teşrifât-ı süferâ usûlünce (büyükelçiler) sınıf-ı evvel, (orta-elçiler) sınıf-ı sâni, (mukim elçiler) sınıf-ı sâlis, (mashalat - güzârlar) sınıf-ı râbi' addolunur." (s. 9)

Bir diplomatın sahip olması gereken iktidar şu cümlelerle ifade ediliyor: "Devletlerin istiklâli kaidesince her müstakil devlet hudûd-ı mülkiyyesi dâhilinde hukuk hâkimiyetini isti'mâl ettiği gibi, emr-i i'tibârî olarak hâricdeki sefârethânesi dahi kendi mülkü addolunduğundan oradaki sefiri kendi memleketinde mukîm hükmünde bi'l-istiklâl hareket eder. Zâtınca sefir, her dürlü taarruzdan âzâde olmaz ve devletin ister lütûf ister kahır mutazammın olsun, nezdinde bulunduğu devlete ettirmek istediği tebligâtı bî-pervâ icrâ edemez işe bihakkın ifâ-yı vazîfeden âciz addolunmak lâzım gelür." (s.13)

Kitapta şebenderler, konsoloslarla ilgili bilgilerle beraber bunların rütbe ve statüleri hakkında geniş izahat verilmiştir. İkinci bölümde, "Mebhas-i sâni" de "Fıkarât ve Letâif" başlığı altında (s. 58 - 88) diplomasi mesleğine ve diplomatlara ait fıkralar ve bu meslekte ün yapmış kişilere dair sözler verilmektedir: "Viyana Kongresi'nde Prens Metternich, yirmidört saat uykusuz kaldığından artık müzâkereyi kesmek maksadıyla, 'halkın hâb-ı gafletinden istifâde için terk-i hâb u râhat bu kadar olabilir, haydi yatalım' deyü bağır-mıştır." (s. 66)

"Napolyon Bonapart âdeme iş aramamalı işe âdem aramalı kâide-i meşhûresinin vâzı' u nâşiri olup, fakat süferâ hakkında bu kaideyi tatbik edemediğini ve ekseri âdeme iş bulmak veyahud başından âdem savmak kabilinden olarak sefirler nasb ettiğini defaâtle i'tirâf etmiştir."

Mustafa Reşîd Paşa'nın ölümü üzerine düşülen tarih, ki herhalde Saîd Bey'e ait olmalıdır, bu kitapta yer almaktadır:

*"Hasta oldukda Reşid Paşa'ya
Gütmüşidi vüzerâ-yı devlet
Muntazırken haber-i sıhhatine
Bendegân ve uzemâ-yı devlet
Birde geldi bu haber hâtifden
Mâte sadru'l-vükelâ-yı devlet" (s. 74-757)*

1274

12- **Teşhîr-i İzmihlâl**; Dersââdet, İkdâm Matbaası, 1326, 30 sahife.

Sâid Bey Şûrâ-yı Devlet'de Bidâyet Mahkemesi Reisi iken aynı zamanda İntihâb-ı Me'mûrîn Komisyonu üyeliğinde bulunmuştur. İşte bu sırada Sâid Bey, bu komisyona dair kaleme aldığı ve Sadrazam'a takdîm etmek istediği lâiyhayı⁽⁹¹⁾, kaleme alınış tarihinden on yıl sonra "Teşhîr-i İzmihlâl" adı ile neşretmiştir. Teşhîr-i İzmihlâl, İntihâb-ı Me'mûrîn Komisyonu için, bu komisyonda görevli bulunan bir üyenin yazdığı bir tenkid yazısıdır. Aslında görevi, liyakat sahibi ve muktedir insanları devlet memuriyetlerine tayin etmek olan bu komisyonun, nasıl dejenere edildiğini ve gayesinden saptırıldığını "Teşhîr-i İzmihlâl" ortaya koymaktadır.

13- **Teşebbüsât-ı Cürmiyye**; İstanbul, Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, 1308, 66 sahife.

Kitabın isminden de anlaşılacağı üzere müellif, suça sevkeden âmiller üzerinde durmuş, tarihin muhtelif devirlerinden misaller verilmek sûretiyle bu âmiller tahlile tabi tutulmuştur.

14- **Usûl-i Maişet-i İnsan**; Dersââdet - Kasbar Matbaası, 1307, 52 sahife.

Sâid Bey'in muhtelif kitaplardan tercüme ve derleme yoluyla elde ettiği; insanoğlunun yaşayışı ile ilgili bilgileri ihtiva etmektedir. Bu risâlede bulunan konu başlıkları:

- a- Ecnâs-ı Beşer
- b- Mikdâr-ı Nüfûs
- c- Mâide-i Hazret-i Rabb-i Kerîm
- d- Matbahlar
- e- İhtiyâc-ı def-i cû' (açlık ihtiyacının giderilmesi)
- f- Müskirât
- g- Uyuşturucu veya tahrîk edici mevâdd
- h- Rikkat-ı havvâs; (Seziş ve duygu kabiliyetinin gelişmesi)

(91) Tesbit ettiğimiz bu lâiyharun yazması, "İntihâb-ı Me'mûrîn Komisyonu ve bu Komisyona dair Bir Lâiyha" adlı çalışmamız ile beraber neşredilecektir.

- ı- Tezyînât
- i- Fünûn-ı Neffise
- j- Raks
- k- Nağme - kârî-i dehânî
- l- Beste - kârî-i âlât-ı mûsiki
- m- Hazz u zevk-i mûsiki
- n- Resme dâir fünûn

Müellif, muhtelif konularda eserler yazıldığı ve fakat insanoğlunun yaşayış tarzlarına dair eser yazılmadığından, bu boşluğu doldurmak maksadiyle bu risâleyi kaleme aldığını ifade etmektedir. (s. 52)

15- Vazîfe-i Adliyye-i Etibbâ; İstanbul, Âlem Matbaası, 1306, 72 sahife.

Adlî tabiblerin görev ve sorumluluklarıyla ilgili bu kitap beş fasıldan meydana gelmiştir:

- a- Umûmî bilgiler
- b- Tabiblerin sorumlulukları
- c- Sır saklamak
- d- Tıbbiye-i Mülkiye'nin adlî doktorların görevleri ile ilgili talimatı
- e- Tabiblerin ücretleri

Saîd Bey'in muhtelif tarihlerde neşredilen bu onbeş eseri dışında, bir de yazma halinde ve sadece birinci cildi hazırlanmış bulunan biyografik bir çalışması mevcuttur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Yıldız Esas Evrakı arasında bulunan bu eser ⁽⁹²⁾ 128 büyük boy sahife olup resimlidir.

21 Temmuz 1309/1893 tarihinde Padişah'a takdîm edilen bu eserin kapağında; "Kâinât, Maârif-i Şarkıyye ve Garbiyye'yi Câmî' Mecmûadır. Kısım-ı Evvel, Terâcim-i Ahvâl-ı Muâsırîn, Mûtehayyizân-ı ricâl ve Erbâb-ı kemâlin Terceme-i hâllerini hâvidir" ibâresi yazılıdır.

Cild-i Evvel olarak ittihaz edilen eserin bu cildinde müellif, ifâde-i mahsûsa başlığı altında çalışması hakkında şu bilgileri vermektedir: "Pâdişâhımız pâdişâh-ı maârif-perver ve şehinşâh-ı terakki-güster efendimiz hazretlerinin ahd-ı humâyûn-ı cenâb-ı şehryârîleri cümlemiz için bir devr-i terakki olduğunu hiç kimse inkâr edemez. Terakkiyât-ı asriyye-i şehryârî kâffe-i aksâm-ı ikdâmât-ı beşerriyyeye şâmil olup, sâye-i şâhanelerinde mazhar-ı teşvîk ve terakki olmayan hiç bir kısım mesâi medîdeye kalmamıştır. Servet-i maddiyye ve ma'neviyyemiz sâye-i inâyet-vâye-i veliyyü'n-niamîde câlib-i takdîr-i ecânib olacak derecede müterakki olup, mülkümüzün her tara-

(92) BOA, Yıldız Esas Evrakı, Kısım No. 16, Evrak No. 2070, Zarf No. 161, Karton No. II; Bu eser, 20x30 cm. ebadında, bej renkli bez kaplı bir dosyadan ibarettir.

fında âsar-ı umrân nümâyândır.

Cümle âsar-ı celîle-i asriyye-i veliyyü'n-niamîye bir zamîme-i nâciz olmak üzere fakîr dahi, câmi'-i maârif-i şarkîyye ve garbiyye olarak (Kâinât) nâmıyla bir Kamûs-ı Ebhâs neşrini arzu eyleyüp bunun kısm-ı evvelini (Terâcim-i Ahvâl-ı Muâsırîn) ünvanlı bir mecmûa-i mükemmeleyle tahsîs eyledim.

Çünkü hakikaten terâcim-i ahvâl maddesi şu sırada en ziyade i'tinâyâ mazhar olmuş aksâm-ı maârifden biridir. Husûsiyle muâsır bulunan zevâtın terâcim-i ahvâline dâir memâlik-i mütemeddine nice nice âsar münteşir-i âfâk ve ebnâ-yı cinsinin terceme-i hâline vâkıf olmak maddesi herkese büyük bir merak olmuş ve her sınıf zevâta mahsûs olarak bu yolda eserler çıkarmak husûsunda erbâb-ı kalem arasına ve tâlibler miyânına rekâbetler girmiştir.

Devletimizce dahi (Sicill-i Ahvâl) madde-i mühimmesine i'tinâ olunmağa bed' buyurulup bu cihet (Kâinât) için (Terâcim-i Ahvâl-ı Muâsırîn) kısm-ı evvel ittihâz etmekliğime sebep oldu.

Zât-ı maâlî - simât-ı hazret-i pâdişâhînin eser-i mahsûs-ı humâyûnları olan (Sicill-i Ahvâl) bizce bir himmet-i bî-misâl olduğundan yine eser-i mahsûs-ı ahd-ı humâyûn olacak bir Kâmus-ı Ebâs için o himmet-i celîlenin âsar-ı mukaddeme ittihâz kılınmakdaki isâbet ve hikmet âşikârdır." (s.2)

Müellif bu eserinde, kimlerin biyografilerini vereceğini ve nelerden bahsedeceğini şöyle ifade etmektedir:

"Sâye-i feyyâz-vâye-i cenâb-ı veliyyü'n-niamîde ihrâz-ı merâtib ve menâsib ve mezânid etmiş vükelâ ve vüzerâ ve süferâ ve her sınıf vülât-ı izâm, mutasarrıf-ı kirâm ve kaımmakam-ı benâm ve her dürlü idâre me'mûriyyetlerinde, umûr-ı belediye, zabtiye, askeriye, adliye ve kalemiyede tahayyüz eylemiş bendegân-ı şehinşâh-ı saltanat-ı pirâ ve bunlardan mâadâ hayrât, hasenât, âsar-ı hamîyyet ve me'ser-i ikdâmiyyât ile şöhret bulmuş ve ilim, fazl, ihtirâ', te'lif ve tadrîs gibi şeylerle ve asâletle tahayyüz eylemiş sulehâ, üdebâ, ulemâ ve nücebânın terceme-i halleri sırasıyla ve her kısım için hürûf-ı hecâyâ göre isimleri i'tibâriyle derc edilecektir.

Şöhret-girân-ı ecânibden dahi terceme-i hâlleri bizce neşre sezâ olanların terâcim-i ahvâli ilerüde yazılacaktır.

Sıdk u istikametle ihrâz-ı nâm eylemiş zevâtın me'ser-i sıdk u istikametleri lisân-ı sitâyîşle yâd olunacaktır.

Zabt u rabta muktedir taşra me'mûrlarının umûr-ı inzibâtiyyece âsar-ı muvaffakiyyetleri başka gösterilecektir.

Turuk u meâbire ve sâir umûr-ı nâfiyâya sûret-i mahsûsada hizmet eden vülât-ı izâm ve mutasarrıf-ı kirâm ile kaımmakamların âsar-ı umrânîyyeleri lede'l-hâce ebniye ve turuk ve liman ve rıhtım gibi şeylerin resimleri dahi derc ile nazar-ı takdîr-ı âmmeye konulacaktır.

Zâhirî ve bâtinî her dürlü umûrda melce ü penâhımız pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin himem-i mahsûsa-i şehryârîlerini mübeyyin ve müfessir nutuklar ve eş'ar ve inşâd edenlerin ve evsâf-ı celîle-i veliyyü'n-niamîyi mu-tazammın makalât tahrîr eyleyenlerin nutuk ve şiir ve makaleleri müzeyyin-i terceme-i hâl olarak aynen basılacaktır.

İlim ve fenne dâir kitâb, risâle yazan kişilerin isim ve eserleri zikredileceği gibi o zâtların eserlerinde önemli olan, bahse değer kısımları da ayrıca yazılacaktır.

Servetini hayır işlerine sarfedenlerden, meselâ câmi', çeşme, medrese, köprü yapanların, fakirlere maddî ve ma'nevî yardımında bulunanların da bu eserde yeri olacak."

Önemli sanayi mamullerinin resimlerini de eserine alacağını belirten müellif, sonunda eserin devamının neşrini, eğer ömrü vefa etmeyecek olur ise evlâdına vasiyet edeceğini ifade etmiştir. Ne yazık ki, eserin devamı hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır. Birinci cildi Pâdişâh'a takdîm ettiği 1893 yılından sürgün ediliş tarihi olan 1899 yılına kadar geçen altı senede Saîd Bey bu eserin devamı üzerinde çalıştı mı? çalıştıysa hazırladıkları ne oldu? Bu soruların cevabı şimdilik bilinmemektedir.

Saîd Bey'in "İfâde-i Mahsûsa"sı şu beyitle sona ermektedir:

*"Lâyık-ı asr-ı Şehinşâh değilse eserim
Yine ol asırda neşretmek ile kâm-verim."*

Birinci cild ittihaz edilen bu dosyada biyografileri bulunan şahısların isimleri, doğum tarihleri ve baba adları ile buldukları memûriyet ve memûriyet mahalleri, araştırmacıların dikkatine sunulmak üzere bir liste halinde buraya alınmıştır:

- 1- Londra Sefîri Rüstem Paşa, 1230 Hamburg doğumlu, İtalyan asıllı.
- 2- Görice Mutasarrıfı Hıfzı Paşa, vüzerâdan Eğriboyunlu müteveffâ Ömer Paşa'nun oğlu, 1262 (hicrî) Selânik doğumlu.
- 3- Suriye Vâlisi Osman Paşa, miralay-ı müteveffâ Ahmed Şükrî Bey'in oğlu, 1256 İstanbul doğumlu.
- 4- Kütahya Mutasarrıfı Ahmed Hamdi Paşa, Abaza Halil Efendi'nin (Cezzâr Ahmed Paşa'nın kölelerinden) oğlu, 1246 Sayda doğumlu.
- 5- Karahisar-ı Sahib Mutasarrıfı Celâl Bey, Ali Tevfik Paşa'nın oğlu, 1263 Siroz doğumlu.
- 6- Korfu Başşehbenderi Maksim Efendi, (Latin Katolik) Corci Vartali-ti'nin oğlu, 1265 İstanbul doğumlu.
- 7- Ma'mûratü'l-azîz Vâlisi Rauf Paşa, Bosna vâlilerinden Osman

Paşa'nın oğlu, 1254 İstanbul doğumlu.

8- Malatya Mutasarrıfı Mehmed Emîn Bey, Keban Madeni Meclis-i İdâre âzâsından Mustafa Efendi'nin oğlu, 1249 doğumlu.

10- Hakkâri Mutasarrıfı Mehmed Enver Efendi, Mekke-i Mükerrreme Emîri sâbık Şerîf Abdullah Paşa merhûmun Dîvân Kâtibi Ahmed Ziver Efendi'nin oğlu, 1251 Arabgir doğumlu.

11- Belka Sancağı⁽⁹³⁾ Mutasarrıfı Hüseyin Şükrî Efendi, 1251 Kengiri Sancağı Dalkuz Köyü doğumlu.

12- Berat Sancağı Mutasarrıfı Ahmed Ferîd Paşa, Karslı Yusuf Şânî Bey'in oğlu, 1247 Kars doğumlu.

13- Bombay Başşehbenderi Mehmed Kadri Bey, Feshane Nâzırı müteveffâ Ahmed Efendi'nin oğlu, 1273 Dersâdet doğumlu.

14- Kudüs-i Şerîf Mutasarrıfı İbrahim Paşa, Tüccârdan Moralı Ali Efendi'nin oğlu, 1252 İzmir doğumlu.

15- Midillü Mutasarrıfı Mustafa Tevfik Paşa, Rumeli Beyelerbeyi pâyelülerinden müteveffâ Yaver Paşa'nın oğlu, 262 Şam doğumlu.

16- Muş Mutasarrıfı Mehmed Enîs Efendi, Selânikli Sâlih Efendi'nin oğlu, 1259 Selânik doğumlu.

17- Genc Sancağı Mutasarrıfı Rıfka Paşa, Topçu yüzbaşılardan Mûsa Ağa'nın oğlu, 1257 senesi İstanbul doğumlu.

18- Leryos Kazası⁽⁹⁴⁾ Kaimmakamı Mehmed Rauf Bey, Giridli Bedri-zâde Hasan Sırrı Bey'in oğlu, 1262 Kandiye doğumlu.

19- Manastır Vilâyeti Zabtiye Kumandanı Mehmed Rüşdî Paşa, Prezrin Mutasarrıfı esbak müteveffâ Hacı Hasan Paşa'nın oğlu, 1272 Kalkandelen doğumlu.

20- Siroz Mutasarrıfı Halil Hamdi Bey, Mirliva Semavî-zâde müteveffâ Süleyman Paşa'nın oğlu, 1267 Pirot⁽⁹⁵⁾ doğumlu.

21- Gemlik Kaimmakamı Mehmed Sâid Efendi, Hazhine-i Celîle-i Maliye Muhâsebe Kalemî hulefâsından müteveffâ Hacı Sa'duddin Efendi'nin oğlu, 1266 Dersâdet doğumlu.

22- Hamidabad Mutasarrıfı Mustafa Zihnî Paşa, Necid Mutasarrıfı sâbık Baban hânedânından (Irak'ta) müteveffâ Hüseyin Bey'in oğlu, 1266 doğumlu.

23- İlbasan Mutasarrıfı Yunus Zühdî Efendi, Debre-i bâlâ Kasabası vücûhundan ve kuzâtdan müteveffâ Hâcı Davud Efendi'nin oğlu, 1249 do-

(93) Beyrut Vilâyeti'ne bağıl.

(94) Veya Leryoz (Lero, Eeros), Ege'de Sakız Sancağı'na bağıl kaza merkezi bir ada.

(95) Sırbistan'da sancak merkezi bir kasaba (Şarköy).

ğumlu.

24- Bitlis Vâlisi Tahsîn Paşa, Yanya eşrafından ve kuzâtdan Mustafa Râgıb Efendi'nin oğlu, 1261 doğumlu.

25- Adana Vâlisi Hâcî Mehmed İzzet Efendi; Edirneli Seyyid Ahmed Efendi'nin oğlu, 1235 (hicri) Edirne doğumlu.

26- Şam Mekteb-i İ'dâdisi Müdîri Ahmed Fevzi Efendi; Emîr-zâde Hâfız Hüseyin Efendi'nin oğlu, 1275 Manisa doğumlu.

27- Adana Mahkeme-i İstinâf Reisi Hüseyin Şükrî Efendi; Ohrevî-zâde Hâcî Bekir Efendi'nin oğlu, 1265 Ohri Kazasına mülhak İstruga⁽⁹⁶⁾ doğumlu.

28- Suriye Jandarma Kumandanı Şahin Paşa; Dağıstan muhâcirlerinden, 1287 tarihinde Teftiş Sınıfı'nın teşkili sırasında üçüncü sınıf müfettiş olarak devlet hizmetine girmiştir. Doğum tarihi ve baba adına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

29- Demirhisar Kaimmakamı Hayrı Bey; Topçu yüzbaşılardan Prevezeli Murad Efendi'nin oğlu, 1266 Preveze doğumlu.

30- Sultanyeri Kaimmakamı Nuri Bey; Âmedî-i Divân-ı humâyûn hulefasından Râif Bey'in oğlu, 1270 Dersaâdet doğumlu.

31- Akşehir Kaimmakamı Mustafa Edîb Bey; Vüzerâdan Yozgatlı Abdülcebbâr-zâde Mehmed Celâleddin Paşa merhûmun torunu Osman Bey'in oğlu, 1274 Yozgat doğumlu.

32- Tarsus Kaimmakamı Mehmed Ziyâ Bey, Hademe-i Şâhâne emeklilerinden Hüseyin Hüsnî Efendi'nin oğlu, 1277 Dersaâdet doğumlu.

33- Mudanya Kaimmakamı Hasan Fehmi Efendi; Kal'a-yı Sultaniyeli müteveffâ Halil Efendi'nin oğlu, 1270 Kal'a-yı Sultaniye doğumlu.

34- Preveze Mutasarrıfı Abdürrefî Efendi; Şişman Mustafa Ağa'nın oğlu, 1253 Yenişehir - Fener doğumlu.

35- Beyrut Vilâyeti Maarif Müdürü Halîl Kemâl Bey; Hâcî Musa Ağa'nın oğlu, 1277 Tarsus doğumlu.

36- Alaşehir Kaimmakamı Mehmed Saîd Bey; Sadr-ı esbak müteveffâ Ali Paşa'nın Kavasbaşı Hüseyin Ağa'nın oğlu, 1260 Dersaâdet doğumlu.

37- İskodra Vilâyeti Vâlisi ve Fırka Kumandanı, Yaverân-ı hazret-i Pâdişâhî'den Abdülkerîm Paşa, Sipahipazarı Kethüdâsı Saîd Ağa'nın oğlu, 1255 Bursa doğumlu, Harbiye mezunu.

38- Devlet-i aliyye'nin Mısır Fevka'l-âde Komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa; 1255 Bursa doğumlu. (Babasına dair kayıt yok)

39- Cide Kazası Kaimmakamı Mustafa Rıfat Bey; Erzurum ve Bitlis vilâyetleri Kapu Kethudâsı Hüseyin Hâdi Bey'in oğlu, 1268 Dersaâdet doğumlu.

(96) Strouga, Ohri Kazasına bağlı nahiye merkezi.

40- Yozgat mutasarrıfı Yusuf Ziya Paşa; İslimiye Mutasarrıfı esbak, müteveffâ Mehmed Râif Bey'in oğlu, 1251 Dersââdet doğumlu.

41- Ergani Madeni Sancağı Mutasarrıfı Mehmed Arıfı Bey; Cebel-i bereket ümerâsından Karabey-zâde müteveffâ Halil Bey'in oğlu, 275 Hâssa Kasabası doğumlu.

42- Limni Mutasarrıfı Fazlı Bey, Yanya Vâlisi esbak Eğrili Gilizot Paşa'nın torunu Feyzullah Bey'in oğlu, 1250 Eğri doğumlu.

43- Zor Sancağı Mutasarrıfı Ahmed Tefvik Paşa, Es-seyyid Abdülkadir Gazavı'nın oğlu, 1254 Trablusşam doğumlu.

44- Eğin Kazası Kaimmakamı Mustafa Sabri Efendi, 1266 Harput Kasabası doğumlu.

45- Yeni Pazar Mutasarrıfı Halil Paşa; İpekli Mehmed Bey-zâdelerden vüzerâdan Mahmûd Paşa'nın oğlu, 1258 İpek Kazası doğumlu.

46- Viyana Sefiri Ziya Bey; Meclis-i Mâliye Reisi esbak Müftî-zâde müteveffâ Mehmed Şâkir Bey'in oğlu, 1265 Dersââdet doğumlu.

47- Halilürrahman Kazası Kaimmakamı Mehmed Ferid Efendi; Mehmed Hurşid Efendi'nin oğlu, 1271 Beyrut doğumlu.

48- Giresun Kaimmakamı Bekir Sıdkı Paşa, Çerkes ümerâsından Hâci Elhâz Bey'in oğlu, 1261 Çerkesistan doğumlu.

49- Sinop Sancağı Mutasarrıfı Reşid Paşa; aslen Çerkes olup 260 doğumlu, baba adı ve doğum yeri ile ilgili kayıt yok.

50- Eskişehir Kaimmakamı Mehmed Hayri Efendi; 1279 Priştine doğumlu, Harbiye'yi son sınıfa kadar okumuş, fakat diploma almadan ayrılmıştır. Baba adı yok.

51- Basra Vilâyeti Mektûbcusu Ali Gâlib Bey; Gazi Kösemihal Bey sülâlesinden Mustafa Lütfullah Efendi'nin oğlu, 1271 İzmir doğumlu.

52- Kavala Kaimmakamı Ahmed Sâid Efendi; Konyalı Kara Halil-zâde Hâci Halil Efendi'nin oğlu, 1248 İzmir doğumlu.

53- Adana Vilâyeti Defterdârı Mehmed Midhat Efendi; Karşlı Hasan Bayrakdâr-zâdelerden Hüseyin Ağa'nın oğlu, 1262 Erzurum doğumlu.

54- Kudüs-i Şerif Serkomiseri Ahmed Râfet Bey; Trabzon Vilâyeti Fırka Müfettişi Hüseyin Bey'in oğlu, 1273 Dersââdet doğumlu.

55- Menteşe Sancağı Mutasarrıfı Cafer Bey; Kalkandelenli Receb Paşa-zâde Köstendil Kaimmakamı esbak, müteveffâ Hasan Paşa'nın oğlu, 1250 Köstendil doğumlu.

56- Akkâ Sancağı Mutasarrıfı Sâdık Paşa; Kıbrıs Topçu yüzbaşılardan müteveffâ Sâlih Ağa'nın oğlu, 1262 Lefkoşe doğumlu.

57- Haleb Vilâyeti İdâre Meclisi Başkâtibi Mehmed Sâmi Efendi; Müderris-zâde Hâci Ataullah Efendi'nin oğlu, 1279 Haleb doğumlu.

58- Kalkandelen Kazası Kaimmakamı İsmail Mâhir Bey; Arnavud eşrâfından müteveffâ Zeynelabidin Bey'in oğlu, 1269 Yanya-Koniçe doğumlu.

59- Yanya Vilâyeti Mektûbcusu Hasan Fâiz Efendi; mevâliden Câbi-zâde Mehmed Ârif Efendi'nin oğlu, 1273 Şam doğumlu.

60- İnebolu Kaimmakamı Halîl Nahîfî Efendi; vüzerâdan Vecihî Mehmed Paşa merhûmun dâire müdürü Mehmed Efendi'nin oğlu, 1257 Belgrad doğumlu.

61- Baba-yı Atik Kazası Kaimmakamı Hâfız Abdurrahman Bey; Trablusşam Muhâsebecisi esbak, müteveffâ Sâlih Şerîf Efendi'nin oğlu, 1274 Sofya doğumlu.

62- Preveze Sancağı İdâre Meclisi Başkâtibi Mehmed Kâni Efendi; Dramalıdır, baba adı ile doğum tarihi hakkında bilgi yok.

63- Haleb Vilâyeti Emlâk-i Şâhâne Komisyonu Reîsi Yusuf Ziya Efendi; Tüccârdan Hızır Ağa'nın oğlu, 1255 Kerkük doğumlu.

64- Suriye Vilâyeti İdâre Meclisi azasından Mehmed Yusuf Paşa; ümerâ-yı Ekrad'dan müteveffâ Ahmed Yusuf Paşa'nın oğlu, 1254 Şam doğumlu.

65- Dördüncü Ordu-yı Humâyûn'un Otuzdördüncü Harput Fırkası Kumandanı Ferik El-Hâc Sâlih Ahmed Paşa; müteveffâ İmâm Mehmed Saîd Efendinin oğlu, 1241 Dersâdet doğumlu, Harbiye mezunu.

66- Salihli Kazası Kaimmakamı Osmanı Nuri Efendi; zurrâ'dan Mustafa ağa nâm kimesnenin oğlu, 1279 doğumlu.

67- Şam-ı Şerîf İstînâf Mahkemesi a'zasından Mehmed Hikmet Paşa; Şam-ı Şerîf hânedânından Mürdüm Bey-zâde Ali Bey'in oğlu, 1268 Şam doğumlu.

68- Taşlıca Mutasarrıfı ve Kumandanı Ferik Süleyman Hakkı Paşa; Bâki Bey'in oğlu, 1257 Kolonya⁽⁹⁷⁾ Kasabası doğumlu. Harbiye mezunu.

69- Beyrut Vilâyeti Mektûbcusu Abdullah Necîb Efendi, 1255 Gelibolu doğumlu. Babasına dâir bilgi yok.

70- Yanya Vâlisi ve Hudûd-ı Yunaniyye Umûm Kumandanı Ferik Ahmed Hıfzı Paşa, Sipahi alay kâtibi Hâcî Selîm Efendi'nin oğlu, 1248 Manastır doğumlu, Harbiye mezunu.

71- Adapazarı Kaimmakamı Mehmed Nüzhet Bey; Şûrâ-yı Devlet a'zasından ve Gazi Mihâl Bey ahfâdından müteveffâ Fâzıl Bey'in oğlu, 1275 Tirnovi doğumlu.

72- Mamuratü'l-aziz Vilâyeti Vilâyeti Vâlisi Mehmed Enisi Paşa; İzmir eşrâfından Rıdvân Abidin Efendi-zâdelerden, 1257 İzmir doğumlu.

(97) Manastır Vilâyetine bağlı Görice Sancağı'nda kaza merkezi.

73- Kıratova Kaimmakamı Salih Vasfî Efendi; 1265 Berkofça Kasabası doğumlu, babasının adı belli değil.

74- Hamidabad Mutasarrıfı Dede Paşa; aslen Gürcistanlı ve 1237 yılında Girid Vâlisi olan Şerîf Paşa'nın ahfâdından Mehmed Azîz Bey'in oğlu, 1249 Batum-Livane Kazası doğumlu.

75- Berlin Sefîri Ahmed Tevfik Paşa; Ferikândan İsmail Hakkı Paşa'nın oğlu, 1260 Dersaâdet doğumlu.

76- Basra Vilâyeti Vâlisi Hâfız Mehmed Paşa; 1263 Erzurum - Pasinler doğumlu, babası hakkında bilgi yok.

77- Basra'da Korna Kazası Kaimmakam vekîli Mehmed Şefik Efendi; Basra'ya bağlı Ebu'l-hazîb Aşireti'nin lider ailesi Şeyh Yasin Efendi-zâdelerden, 1249 Basra doğumlu.

78- Lapeski Kaimmakamı Mustafa Cemâl Efendi; Hâcı Ali Efendi'nin oğlu, 257 Dersaâdet doğumlu.

79- Bîlan Kazası Kaimmakamı Hasan Tahsîn Efendi; Nüvvâbdan Mustafa Şükri Efendi'nin oğlu, 1266 doğumlu, doğum yeri hakkında bilgi yok.

80- Zile Kazası Kaimmakamı Ali Nevzâd Bey; Ereğlili müteveffâ Nâim Bey'in oğlu, 1276 doğumlu.

81- Bandırma Kazası Kaimmakamı İsmail Şevki Efendi, 1275 Rumeli doğumlu, Mülkiye mezunu. Babası hakkında bilgi yok.

82- Küçükçekmece Kazası Kaimmakamı Mehmed Râsih Efendi; Midililili Feyzî Efendi'nin oğlu, 1260 doğumlu.

83- Berat Sancağı Belediye Reisi Abdülaziz Bey; Berat Mutasarrıfı esbak Viryûn zâde Hüseyin Paşa'nın oğlu, 1277 Berat doğumlu.

84- Necef Kazası Kaimmakamı Mehmed Hayri Efendi; Seyyid Ahmed Efendi'nin oğlu, 1257 doğumlu.

85- Arapgir Kazası Kaimmakamı Osman Fehmî Efendi; 1265 Urfa doğumlu, babası hakkında bilgi yok.

86- Suriye Vilâyeti ileri gelenlerinden Muhammed b.el-Muhammed; Kürt aşiretlerinden Beni Mer'ab kabilesi ümerâsından Osman Paşa'nın oğlu, 1246 doğumlu. Suriye çevresindeki eşkıyâlık hareketinin tenkilinde önemli roller üstlenmiştir.

87- Erbil Kazası Kaimmakamı Abdullah Paşa; Ravandûz Paşa-zâdelerden Bekir Bey'in oğlu, 1285 Ravandûz doğumlu.

88- İşkodra Defterdârı Osman Ferîd Bey; Mehmed Gâlib Bey'in oğlu; doğum tarihi belli değil. 1280 tarihinde Mâliyye Mektûbî Kaleemi'nde görev başlamış, 1285'de Adana Sancağı Tahrîrât Müdürlüğüne atanmıştır.

89- Adana Vilâyet Zabtiye Alaybeyi Abdurrahman Bey; Sivas Vilâyeti dahilinde Niksar Kazası ahalisinden Mustafa Ağa'nın oğlu, 1257 doğumlu.

90- Ordu Kazası Kaimmakamı Mehmed Ali Rıza Efendi; Lazistan hânedânından (Curdan-zâde) Hasan Bey'in oğlu, 1267 doğumlu.

91- Aclun Kazası Kaimmakamı Hüseyin Avnî Bey; (Övenç) kabilesi ümerâsından Çerkes Hâcî Mustafa Bey'in oğlu, 1254 doğumlu.

Dosyada esasen, giriş kısmındaki üç sahifenin dışında 119 biyografik madde başlığı olmasına rağmen 91 şahıs yer almaktadır. 28 şahsın yeri boş bırakılmıştır. Mevcud şahıslardan bir kısmının "resmi yoktur" veya "gönderecektir" diye kayıt konulmuştur.

91 aded biyografik künyenin dışında, 90 numaralı sırada kayıtlı Ordu Kazası Kaymakamı Mehmet Ali Rıza Bey'in, Ordu'da Pâdişâh adına inşâ ettirdiği Hamidiye Câmii'nin ve meşrûtasının resimleri ile memur ve halkın yardımıyla yaptırılan kız-erkek ibtidâi mektebinin resimleri bulunmaktadır. Ayrıca Ordu Hükûmet Konağı ile Ordu'da bulunan Kadirî ve Rufaî tarikatlarına mahsus tekkelerin resimleri yer almaktadır.